

УНИВЕРЗИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФАКУЛТЕТ ЗА УЧИТЕЛИ И ВОСПИТУВАЧИ - БИТОЛА

БИТОЛА
НИЗ ВЕКОВИТЕ

X

БИТОЛА, 2007 год.

УНИВЕРЗИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ПЕДАГОШКИ ФАКУЛТЕТ– БИТОЛА

БИТОЛА НИЗ ВЕКОВИТЕ

X

БИТОЛА ВО XIX ВЕК

– слободни теми –

**BITOLA THROUGH CENTURY
X**

**BITOLA IN THE XIX CENTURY
– unlimited topics –**

BITOLA, 2007

БИТОЛА НИЗ ВЕКОВИТЕ
X

БИТОЛА ВО XIX ВЕК
– слободни теми –

БИТОЛА, 2007

Издавач:

Педагошки факултет – Битола

Библиотека: Историски теми

За издавачот

Проф. д-р Јове ДИМИТРИЈА ТАЛЕВСКИ – декан

Редакција:

Д-р Александар СТЕРЈОВСКИ, одговорен уредник

Д-р Златко ЖОГЛЕВ

Д-р Јордан СТОЈАНОВСКИ

CIP - Каталогизација во публикација,
Матична и универзитетска библиотека
„Св. Климент Охридски“, Битола.

911.375 (497.17 Битола) : 93 „15“ (063)

ЈАВНА трибина „Битола во XIX век“ (2006; Битола)

Битола низ вековите. X, Битола во XIX век / [редакција Александар Стерјовски (одговорен уредник), Златко Жоглев, Јордан Стојановски]. - Битола : Педагошки факултет, 2007. - 92 стр.: 24 см.- (Библиотека Историски теми)

На наспор. насл. стр.: Bitola through century. IX, Bitola in the XIX century. -

Тираж 300. - Фусноти кон текстот.

1. Гл. ств. насл. 2. Стерјовски, Александар

а) Битола - Историја - 19 в

ВОВЕД

Педагошкиот факултет од Битола (порано Факултет за учители и воспитувачи) е иницијатор, организатор и издавач на досегашните 9 јавни трибини насловени како „Битола низ вековите“. Основната замисла беше, да оформиме и во оваа трилика, на популарен и непосреден начин, пошироката јавност да се запознае со дел од богатата историја на Битола, но истовремено да се приложат и нови сознанија кои понатаму ќе овозможат во идната реконструкцијата на битолското минато. Дајум што се одреди беше празничот 4-ти Ноември, а целта беше и Факултетот да даде свој прилог во празничното славе. Пренабиената програма, принуди одржувањето на трибината да се планира секогаш ден-два пред централниот настан.

Во досегашните трибини настаната над 50-тина научни и културни работници, скоро сите од Битола, и книгата што, еволуално, би се комплицирала со нивните прилози би имала над 800 страници. Трибините има хронолошка тематска одредница, започна со првите сознанија за Битола, односно со 10 и 11 век, а продолжија со вековите што следа. Почнувајќи од седмата трибина интересот се сконцентрира на најзначајниот и најбурниот, 19 век. Бидејќи останаа и понатаму многу прашања недопрени, Редакцијата одлучи 19 век да го има во третман додека не се заокружи некаква порелеватна слика за него. Циклусот трибини, ојкако би се разработил и 20 век, во идеални услови би завршил во 2016 год. со големите јубилеј - 1.000 години од првото споменување на името Битола.

Сега, според воспановената практика, да го промовираме минатогодишниот, 9 зборник. Тоа ќе го направи академик Владо Камбовски, наш сограѓанин и вљубеник во Битола.

2.11.2006 г., Битола

Златко ЖОГЛЕВ

Заеднички христијанско-муслимански свети места во Битола

АПСТРАКТ

Во овој труд се презентирани основни податоци за постоењето на најпознатите заеднички христијанско-муслимански свети места во Битола: 1. Крк-кардаш, или светилиштето на четириесетте маченици; 2. Свети Врачи, Свети Кузман и Дамјан, алијас Кајгасу; 3. Хасан Баба; 4. Тезверен Баба (и Селамет Баба); 5. Тројцата Браќа (Учелери); 6. Скршена Џамија; 7. Свети Наум - Битола.

Во текстот се дадени и различни кажувања, преданија и легенди поврзани со понапреднаведените свети места. Читателите ќе можат да сретнат разни верзии за настанувањето, почетокот на посетувањето и историјатот на одделните места од различни извори.

Некои податоци во овој труд не можеа докрај да се проверат, па се дадени само како одделни записи, кажувања, преданија и слично. Затоа, овој труд е само прегледен (дава преглед на некои основни податоци и информации) и дескриптивен (дава опис на позначајни лица и настани поврзани со споменатите светилишта).

Основната идеја во трудот е да се промовираат споменатите свети места во Битола, како интегративни локации кои со векови ги поврзувале припадниците на различните религии (вероисповеди). Со тоа веруваме ќе се сфати дека сите луѓе кога имаат маќа се на некој начин рамноправни (затоа што за секој е најважно да си најде „чаре“ за маќата што ја има, честопати занемарувајќи дека светото место каде што се оди не е строго резервирано само за припадниците на сопствената религија (вероисповед).

Исто така идејата на овој труд е дека на ваквите места, каде што се обединуваат припадниците на најголемите религии во Република Македонија (христијанската-православната и исламската), треба да им се посвети посебно внимание и да се промовираат како интегрирачки локации кои придонесуваат за развивање на соработката, почитувањето и соживотот меѓу луѓето кои се припадници на различни конфесии во Битола и во Република Македонија.

Клучни зборови: *христијанско-муслимански, свети места, Битола*

ЗАЕДНИЧКИ ХРИСТИЈАНСКО-МУСЛИМАНСКИ СВЕТИ МЕСТА ВО БИТОЛА

Кога би се публикувале само наполно совршени нешта, животот најчесто би бил многу краток, и доста корисни забелешки би останале непознати поради некои што не можеле да бидат доволно продлабочени. Други патници ќе нè исправат, или ќе ги потврдат нашите кажувања; тоа го бара прогресот на знаењето.

Ами Буе

1. КРК-КАРДАШ, или СВЕТИЛИШТЕТО НА ЧЕТИРИЕСЕТТЕ МАЧЕНИЦИ

Овој труд е пишуван по идеја на проф. д-р Александар Стерјовски. За идејата, сугестиите и помошта во потребните материјали кои ми ги даде сакам најискрено да му се заблагодарам. Во трудот се презентирани основни податоци за постоењето на најпознатите заеднички христијанско-муслимански свети места во Битола.

Најпрво, се дадени основните записи за светилиштето Крк-Кардаш, за кое се главно користени податоци од една студија на проф. д-р Александар Стерјовски („Топонимот Крк-кардаш во Битола“). Тоа место прво било познато како муслиманско светилиште за што сведочат записите на:

- **Јован Хаџи Василевиќ**, кој пишува дека станува збор за *позната муслиманска светителка* која била закопана на тоа место заедно со нејзините 40 сина кои таму загинале и ова светилиште тој го нарекува *Арапли Крк-Кардаш*. Тој гроб станал познато свето место каде што секој

петок припадниците на исламот од Битола доаѓале и палеле свеќи и кандила (Д-р Јован Хаџи Васиљевиќ, *Град Битол*, /изд. дела „Кроз Стару Србију и Македонију“ 1911:2/. Наведено според Стерјовски, 1988:312);

- **Марко Цепенков** исто како и Хаџи Васиљевиќ, зборува за ова место како за исламско светилиште. Тој неколку пати претстојувал во Битола пред 1888 година и ги забележал најзначајните битолски преда- нија. Имено, според него гробот бил изграден од камен и со големина од 10 чекори во должина и исто толку во ширина. Но, тој во негово време бил отворен и немало никаков показател дека во него биле закопани луѓе. Таму била закопана некоја Турчинка заедно со нејзините 40 деца што ги родила за време од 24 часа, но сите умреле како и таа, во ист ден, па местото го добило името Крк-Кардаш (Стерјовски, 1988:312).

- **Мехмед Тефик**, во своето дело *Кратка историја на Битолс- киот вилает* не го наведува ова место во редот на муслиманските свети места. Со оглед на тоа што неговата книга била пишувана во 1910 година,

- **Проф. А. Стерјовски** претпоставува дека христијанизирањето на светилиштето се случило веројатно по завршувањето на Балканските војни во 1913 година, или уште поверојатно по завршувањето на Првата светска војна, по 1918 година. Како христијанско светилиште тоа е посветено на четириесетте севастински маченици (Стерјовски, 1988:313);

- Според верзијата на **Владимир Костов**, прво имало христијанско светилиште, па потоа по освојувањето на Битола од страна на Турците, истото било исламизирано, па потоа, на првобитните христијански темели, бил повторно подигнат христијански храм. Оваа верзија В. Костов ја презентира во својот култен роман „Црквичето четириесет маченици во Битола“. Знаејќи дека В. Костов многу темелно ги истражува проблемите за кои пишува во своите дела, не би требало да се отфрли оваа верзија (Повеќе за Крк-Кардаш може да се види кај Стерјовски А., 1988:311-321).

Во понапредспоменатиот труд од проф. д-р Александар Стерјовски („Топонимот Крк-Кардаш во Битола“) се наведени уште две преданија. Првото е она кое го наведува Киро Танчевски („Топонимијата во Битола и Битолско“) според кое на тоа место „Турците убиле четириесет воста- ници. Како спомен на тој настан во месноста Битолчани изградиле црква и секоја пролет во одреден ден луѓе одат во црквичето (тој ден народот го нарекува Крк-Кардаш). По тој настан и по истоименото црквиче месноста

била именувана со сегашново име“ (наведено според: Стерјовски, 1988:312).

Во преданието што го наведува проф. Стерјовски, базирано врз сознанијата на Фети Алиевски, Турчин од Битола, се кажува дека на тоа место имало воен логор на дружина од турската армија што учествувала во освојувањето на Битола. Обидите на Битолчани да ја поткупат дружината со 40 девојки, не успеал.

Слична случка споменува и Драги Михајловски - Писмото во својот роман „Смртта на дијакот“, само што тој таму пишува дека бројот на девојките бил многу поголем, преку сто (Михајловски, 2002:129).

На тоа место и ден-денес одат и христијани и муслимани, посебно тоа е олеснето за припадниците на двете вери, заради тоа што се слави на Денот на пролетта, 22 Март по нов стил, а посетата на светилиштето има и панаѓурски карактер. Масовно се посетува светилиштето и од млади и од повозрасни, вечерта на 21 март, непосредно пред календарскиот почеток на пролетта.

2. СВЕТИ ВРАЧИ, СВЕТИ КУЗМАН И ДАМЈАН

алијас КАЈ ГАСУ, КАЈ ГАС

Денес се наоѓа во близина на училиштето „Стив Наумов“, односно т.н. „Трета реонска амбуланта“ во дворот на муслиманска куќа, а двапати годишно на денот на Кузман и Дамјан, вечерта на 13-ти и дента на 14-ти јули, доаѓа свештеник да ја осветува. Од неа вода црпат и ја користат подеднакво и христијани и муслимани (Стерјовски А., 1991:2). Исто и други автори наведуваат дека за ова христијанско светилиште се грижи, повеќе од 250 години, муслиманска фамилија. На истото место има света вода која ја црпат и ја користат припадниците на двете конфесии и на истото место палат свеќи. „За нас е чест што се грижиме за ова светилиште“, вели Мехмед Али (Ставрев, Вечер 29-30 јули 2006:18).

И за ова место, нашиот познат писател, Владимир Костов има напишано посебен расказ „Свети врачи“ (Костов, 2003:346-350).

3. (X) АСАН БАБА

Муслимански гроб во рамките на џамијата во горниот дел на Битола, во близина на „Зеленото пазарче“, односно на крстосницата на улиците: „Стерјовски Ѓ. Џоџа“, „Цар Самуил“ и „Кленовец“.

Тоа е култно место на кое доаѓаат и муслимани, но и христијани. Тука се поклонуваат, оставаат дарови (кошули, крпи и др.) не само неротки, кои тука понекогаш преноќуваат, ами и родители чии деца тешко проодуваат, како и оние со други здравствени проблеми (Стерјовски, 1991:3).

4. ТЕЗВЕРЕН БАБА (И СЕЛАМЕТ БАБА)

Светилиштето се наоѓа кај денешен Дрвен пазар и во него има гробови од двајца браќа Тезверен и Селамет и е мошне популарно, а според некои, таква популарност нема дури „ниту едно христијанско култно место надвор од црквите“ (Стерјовски, 1991:3). Според кажувањето на Фуад Османи, тука е гробот на Тезверен баба. Овде доаѓаат граѓани и од муслиманска, но и од христијанска вероисповед, палат свеќи за здравје и за исполнување желби. Некои ова светилиште го нарекуваат светилиште на брзоисполнувачот на желбите. Всушност, од двајцата браќа, првиот ги исполнува брзо желбите за среќа, здравје, успех и подобар живот, а вториот (Селамет баба) ги негува и трајно ги задржува резултатите од исполнетите желби. Луѓето идат обично во четврток кога завршувала големата молитва од работната недела. Некои тука и преспивале за да видат дали желбите ќе им бидат исполнети (Ставрев:18).

5. ТРОЈЦАТА БРАЌА

Светилиштето се наоѓа во близина на џамијата „Учелер“ на крстосницата на улиците „Пецо Божиновски“ и „Солунска“. Тука некогаш постоеле три гроба, а сега е само еден (муслимански), за кој се грижи Марија Аврамовска. Таму одат луѓе од сите вероисповеди, палат свеќи за остварување на добро здравје, успех и среќа. Претходните сопственици се иселиле во Истанбул во 50-тите години од 20 век, но постојано се интересираат за Учелер, името инаку значело три раце, три добрини, три желби за подобар живот (Ставрев:18).

6. СКРШЕНА ЦАМИЈА

Веројатно едно од поинтересните места кои можат да се посочат како заеднички свети места на муслиманите и христијаните е Скршена џамија во Битола.

Џамијата го добила името по минарето кое било скршено. Во неа по Првата светска војна биле поставени икони, кандила и др., со што била преобразена во христијански храм, со мотивација дека некогаш пред да биде џамија, таму имало црква Свети Никола, одкаде доаѓа и нејзиното паралелно име. Внатре има бунар во кој порано имало вода која се сметала за лековита, а луѓето во неа доаѓале, не само на денот Св.Никола, туку и во други (т.н. обични) денови. Оваа црква-џамија била срушена во 1974 година, откако по археолошките и други истражувања се констатирало дека немала некое посебно културно-историско значење (Стерјовски, 1991:6).

7. „СВЕТИ НАУМ“ - БИТОЛА

Место каде што, многу одамна, освен христијани доаѓаат и муслимани, е црквичката „Свети Наум“ во Битола (Стерјовски, 1991:7). За ова има истражувано и пишувано и нашиот познат сограѓанин, писателот - професорот Владимир Костов. Тој има посветено еден посебен расказ на оваа црквиче („Кандилце“, Костов, 2003:148-150), во кој го наведува преданието за тоа како оваа градба во центарот на градот, во еден зафрлен сокак, од обична куќа станала црквиче-манастир. Имено, газдата сонил сон во кој му се јавил св. Наум и барал да го прими како кирација. Газдата така и направил. Го примил свети Наум и му го отстапил горниот кат, а газдата - sameц, живеел на долниот кат. Попот Михаил, кој живеел како калуѓер, а не како обичен поп, откако бил распореден за старешина на овој храм, црквичето го претворил во манастир (Костов, 2003:148). За празникот и во други денови, во него одат и претставници на христијанството и на исламот.

МЕСТО ЗАКЛУЧОК - ЗАВЕТ ЗА СЕГАШНИТЕ И ИДНИТЕ ГЕНЕРАЦИИ

Заеднички свети места на христијаните и муслиманите, постоеле во минатото, а постојат и денес. Поврзаноста на христијаните и муслиманите во врска со таквите објекти има барем неколку форми.

Најпрво, и едните и другите оделе во таквите свети места за да се молат за здравје и затоа што верувале дека ќе бидат излечени. Сигурно дека кај еден дел од припадниците на едната и на другата вера (конфесија) имало излекувања, па заради тоа верниците и понатаму продолжувале да

одат во таквите светилишта. И муслиманите кои доаѓале во манастирите биле прифаќани да им се пее, но наместо во црквата им се пеело во посебен дел - папертата (Стерјовски, 1991:8).

И христијаните и муслиманите се јавувале и се јавуваат како заштитници и чувари на таквите храмови (Стерјовски, 1991:7). Но, исто така во христијанските светилишта биле засолнувани и муслимани, како што во добротворните кујни (имарети) оделе и биле услужувани и христијани (Стерјовски, 1991:8).

Исто така се сретнуваат повеќе случаи кога муслимани учествувале во финансирањето на христијански храмови, како што во финансирањето на муслимански храмови учествувале христијани. На пример, како што забележал Велимир Арсиќ, за подигање на преубавата катедрална црква „Св. Димитрија“ во Битола, лично бил заслужен Рушид Паша, кој тогаш бил на служба во Битола (наведено според Стерјовски, 1991:5). Според проф. Ѓорѓи Димовски - Цолев, меѓу дарителите на црквата „Св. Богородица“ се наоѓал и некојси Асим (Стерјовски, 1991:5).

Нека ни биде дозволено овој текст за испреплетеноста и заемноста на христијанските и муслиманските светилишта, да го завршиме со описот на Драги Михајловски - Писмото на крајот од неговиот роман „Смртта на дијакот“, каде што на еден прекрасен начин ја опишал неразделната врска меѓу христијанството и исламот:

„...светата гора што била за рисјаните во Битола, станала симбол за исламот.....

....На кого би му паднало на памет, ако не на еден генијален ум... така насилно да ги спои облиците во едно, да ги обедини за да сведочат за својата различност? Затоа и ги сменив светилиштата: на местото на манастирот од светијата Ѓорѓи сега стои џамијата кај Овчи пазар; на местото од манастирот на светијата Димитрија, џамијата кај Пекмез пазар; Исак џамија кај тељаљите направена е на темелите од манастирот на Светиот Дув; џамијата кај Житни пазар на темелите на црквата на Света Параскева; џамијата кај касапите на темелите на црквата на Свети Никола; во Мечкар маало џамијата на темелите од црквата на Св. Катарина; кај Кури чешме - џамијата на темелите од црквата на Света Ана...**И секаде Христ и Мухамед мора да се прегрнати**, еден со друг се надополнуваат, се крепат оти знаат дека само заедно можат некако да докрепат, да додржат“ (Михајловски, 2002: 186).

ЛИТЕРАТУРА

1. **Костов**, Владимир. „Кандилце“ во книгата *Хераклејски мозаик*.
2. Скопје: Про литера, 2003.
3. **Михајловски**, Драги Писмото. *Смртта на дијакот*. Скопје: Каприкорнус, 2002.
4. **Ставрев**, Петар: „Свети места за сите вери“. Вечер (Скопје), 29 и 30 јули 2006, стр.18
5. **Стерјовски**, Александар: „Топонимот Крк-кардаш во Битола“. Посебен отпечаток во едицијата *Јазичните појави во Битола и битолско денеска и во минатото*
6. МАНУ: Скопје, 1988, стр.311-321
7. **Стерјовски**, Александар: „Заеднички христијанско-муслимански култни места и свети лица на тлото на Македонија“. Во Зборникот од II меѓународен симпозиум
8. „Македонско-турски културни врски во минатото и денес“ одржан на 23-25 октомври 1991 година. Филолошки факултет: Скопје, стр. 1-10.

Јордан СТОЈАНОВСКИ

Битола во македонското народно творештво

1.

Македонското народно творештво, како и секаде на Балканот и во Европа, ја доживеа својата ренесанса во периодот на романтизмот. Нашиот романтизам имаше подзабавен развој и целосно се пројави во втората половина на 19 век, кога за тоа беа узреани општествено-економските предуслови. Народната литература за нашите поети (Григор Прличев, Константин Миладинов, Рајко Жинзифов и други), беше важен инспиративен извор и образец за лирска поезија. Некои од нив, како на пример К. Миладинов, се занимаваа и со систематска собирачка активност. Така, овој наш поет и неговиот брат, преродбеникот Димитрија Миладинов, го издадоа познатиот *Зборник на македонски народни умотворби* (1861).

Собирачката активност се одвиваше во неколку фази: до 1860 год. (Стефан Верковиќ), до Првата светска војна (браќата Миладиновци, Кузман Шапкарев, Васил Икономов, Наум Тахов и др.), до Втората светска војна и – последната фаза која трае до денес.

Главни извори за темата *Битола во македонското народно творештво* се: *Зборникот* од Миладиновци¹, десеттомното издание на Марко

¹ Во *Зборникот* на Миладиновци пронајдовме само една, ајдутска песна од Битола бр.224, с. 300: *Топи, топи, мила мајко, мојве љути рани.*

Цепенков и зборниците од Кузман Шапкарев (во пет тома). Творбите се селектирани според неколку критериуми: место на направениот запис (Битола или Битолско), потекло на интерпретаторот или собирачот, настан (историски, засведочен во пишани извори или фиктивен, како тема во предание) или некој информант (топоним, објект, улица, сокак, личност со битолско потекло).

Текстовите жанровски можат да се класифицираат на уметнички (поезија, проза и кратки фолклорни жанри) и на етнографски и фолклористички (верувања, соништа, баења, детски игри и народни носии).² Од прегледот на овој обемен фолклорен материјал, а преку еден сумарен компаративен пристап, може да се заклучи дека Битола е, без сомнение, највоспеаниот македонски град во народната литература.

2.

Во познатиот зборник на Шапкарев³ објавени се седумнаесет народни творби (од приредувачот жанровски определени како: балади и романси, ајдучки, овчарски, жетварски и љубовни) кои се испеани од интерпретатори од Битола или Битолско (Крсто Јанков, Диме Талев, Пауна Котева и др.) или според други критериуми се поврзани со овој крај. Се разбира, ниеден регион, па ни Битолскиот нема исклучителна тапија на одредена народна творба која постои во варијанти кои никогаш не се содржински и по форма идентични и имаат различна естетска вредност.

Од овој зборник сакаме да издвоиме неколку песни.

Баладата *Син убиен од мајка си и жена си* по потекло од „битолско-леринското село Екши-Су“ е кратка лирско-епска творба сочинета од дваесет и два асилабични стиха. Песната претставува не многу квалитетна варијанта на верзијата со наслов *Син убиен од мајка си* (бр. 342, стр. 32, слушана 1855 година во Охрид). Овде е развиен познатиот мотив убиство на син кој по долго отсуство се враќа од гурбет и не претставувајќи се пред своите, сака да ја испита верноста на жена си. Мотивот убиство на

² а). Уметнички текстови: поезија (10 лирски, 19 епски и лирско-епски песни), и проза: (18 македонски и 5 влашки приказни, 16 преданија, анегдоти и кратки фолклорни жанри).

б). Етнографски и друг фолклористички материјал: 12 верувања, 7 обичаи, исто толку баења, детски игри и опис на народни носии главно од селото Српци.

³ В.: Извори

син од страна на родител е познат во медитеранската литература⁴, а кај нас драматуршки е обработен кај Р. Крле (*Парите се отепувачка*) и кај В. Иљоски (*Чест*). Критичарите и театролозите сметаат дека В. Иљоски не само што бил инспириран, туку и ја презел основната композиција на трагедијата *Чест* од оваа балада (по сè изгледа од поразвиената, охридска варијанта). Ќе наведеме неколку идентични јадра:

- Браќање на туѓинецот по многу години во својот дом;
- Мајката и снаата (неговата жена) не го препознаваат;
- Тој ја искушува верноста на жена си;
- Таа дава отпор, жестоко се отима и го убива со секира;
- Сестрата на „туѓинецот“ го бара брата си...

Во Зборникот на Шапкарев среќаваме и по неколку ајдучки, овчарски, жетварски и љубовни песни. Станува збор главно за варијанти, како на пример: *Шар планина и тројца овчари*, *Овчар Пејо и арамии*, *Три момчина и харамии* и др. Интересна е песната *Стојан, мајка му и невеста му Бојана* која претставува успешна верзија на познатата романса *Учи ме, мајко, карај ме*.⁵ Запишувачот на текстот е непознат, не е назначено ниту потеклото, но во еден стих се спомнува познатото битолско село Трново, како место на лирското дејство:

*Стојане зелен, неженет!
Врти, не врти трлото;
сфири, не сфири кавалот,
от ' Бојана ти се прем' жи,
в големо село Трново!*

Од неколкуте љубовни песни ги издвојуваме записите на текстовете: *Петлите пејат, маруш на леса* (589) и *Плачи, Мандо, да плачине* (591). Последнава песна го одразува препознатливиот битолски печалбарски амбиент од 19 век. Овде со еден префинет лирски драматизам, анонимниот пејач го воздигнува ликот на македонската жена на херојски пиедестал: таа не е само љубовница, сопруга и мајка, туку, во отсуство на

⁴ В.: Луан Старова: Медитеранската компонента во драмата *Недоразбирање* од Албер Ками и *Парите се отепувачка* од Ристо Крле, (во) *Континуитети*. - Скопје, Култура 1981., 664-83.;

Исто така: Марјуш Тукај: *Парите се отепувачка* или још једанпут како мајка и отац сина убише (во зборникот) *Мотиви народне књижевности у модерној и савременој драми*. - Нови Сад, Стеријино позорје 1988.

⁵ Овде ја нема познатата градација од неколку степени (мамење на момата да излезе од дома), туку лирскиот јунак Стојан подучен е од мајка си да дојде во селото со товар јаболка, надевајќи се дека ќе излезе момата.

мажот, каријатида во семејството, чувар на домашното огниште. А – да не забораваме, нашето семејство во историската злодоба било нешто повеќе од интимна заедница: тоа било парче татковина во кое се чувал јазикот, обичаите и други национални белези.

Во *Избраните дела* од Шапкарев том втори среќаваме шест епски песни чиј наслови ќе ги наведеме:

1. *Мома војвода од Битоља* (од охридските села, слушана од селски жени, аргатки) со шеснаесет стихови, во осмерец;
2. *Садриаземот Хуришит паша истребвит во Битоља Тоските Башибозлуци* (слушана од Христо П. Иванчев Гроздин, внук од ќерка на Кузман Капидан);
3. *Капидан Шико или капидан Стојан убиен во Стара Планина* (од Битола; запишал Стојче Димев, слушана од Димана Талева од истиот град) со 27 асилабични стихови;
4. *Мицко комита (нова)* (Запишал Спиро Петров, слушана од Пауна Котева од истиот град Битола) со 17 десетерци;
5. *Девет браќа јунаци* (од Битола., запишал Н. Ванчов, слушана од В. Розале од истиот град);
6. *Болен Дојчин и сестра му Ангелина* (од битолското село Српци; запишал Иван Толев, слушана од Крста Јанков од истото село)⁶;
7. *Марко и либето му* [Водичка] (Зап. Благој Томев, слушана од Дима Томева од с. Српци);
8. *Старци и самандра*. (Од леринско-битолското село Екши-Су⁷, Кисела Вода; запишал Методиј Стојанов, слушана од Стојана Чеков од истото село).

Посебно интересна е песната под број 266 *Садриаземот Хуришит паша истребвит во Битоља Тоските Башибозлуци*, која, како што е наведено, Шапкарев ја слушал од Христо Гроздин, внук (од ќерка) на познатиот јунак од Дебарца, Кузман Капидан. Песната има осумдесет и девет осмосложни стихови, организирани во дактилски и трохејски народен ритам:

⁶ Песната претставува подалечна верзија на песната за Болен Дојчин, сестрата сонила сон кој ѝ кажувал за вода лековита со која ќе ги лекувала седумдесетте рани Дојчинови; како нишани по дрвата и камењата (за да не се загуби) – од гнојот и крвта Дојчинова, го наоѓа изворот, на враќање росата ги мие нишаните. Орле лета и од клунот му паѓа рана од јунакот. На крај Ангелина се фрла од камен...

⁷ Така е наведена географската локација на селото од страна на Шапкарев.

*Вели бег мајка караше
-Не оди синко, не оди,
не оди града Битоља;
на тебе љут је везирот,
везирот садриазимот,
защч' го пленифте Кожани*

Песната има конкретен историски референт, истребувањето на тоските башибозлуци од страна на турскиот везир Хуршит паша. Настанот се случил во Довлецик, Битола. Тоските, предводени од Вели бег и Арслан бег најпрвин војувале заедно со царската војска но бидејќи не ја добиле ветената плата, го нападнале гратчето Кожани, а потоа навлегле и во Битола. Везирот, кој во годините од 1830 до 1832 година ја обиколувал државата, токму тогаш со својата војска бил во Битола. Одбегнувајќи директен судир со добро наоружаните одметници, тој се послужил со итрина: ги поканил Тоските на гозба, ветувајќи дека тогаш ќе бидат исплатени:

*Сарафи пари ќе бројат
Граматици ќе пишеет
Ајлокот да си земите.*

Везирот вешто инсценирал смотра на двете војски, построени една спроти друга. Според воениот протокол, ваквата „пријателска“ смотра се организира со маневарска муниција. Но, таква муниција добиле само „гостите“, додека турскиот аскер ги наполнил пушките со боеви куршуми. На договорен знак везировата војска пукала и набргу коњаницата ги сотрела разбеганите одметници и нивните команданти.

Во петтиот том од Избраните дела на Шапкарев селектиравме пет приказни на влашки (со кирилска транскрипција), преведени и на македонски. Приказните се раскажани од Миту Николов и Јанаки Николов од с. Гопеш (кои според запишувачот живееле во Орхание). Шапкарев запишал и седумнаесет приказни на македонски, кои се запишани во с. Српци (3) и во Битола (14).

3.

Марко Цепенков има објавено најмногу прилози за Битола и Битолско: две песни, една приказна, шеснаесет преданија, дванаесет

народни верувања, седум соништа, седум баења, три детски игри и краток портрет на четворица прикажувачи и раскажувачи на народни умотворби.

Лирската љубовна песна *Стамболските моми*⁸ и денес е позната певлива по својот рефрен: *Битола, гене бабам Битола/Манастир гене бабам Манастир*. Другата песна што ја запишал Цепенков е тажачката *Леле чедо што ме најде*⁹ со поднаслов – коментар: *Анастасија тажи сина си, умрен од извадување катник*. Оваа песна е испеана во 199 осмерци со типично (за тажачките) обраќање во второ лице до момчето кое починало поради компликации со забот. Тажниот настан кој се случил во Прилеп е опишан со лирска градација: песната почнува со апострофа – обраќање до синот и известување за баналната смрт: берберот му го извадил забот и момчето до смрт искрварило. Мајката, која сметала дека синот не е толку болен, најпрвин викнала жени – бајачки, потоа еќим кој два дена безуспешно го лекувал; пријателите предложиле да се повикаат „два еќима“, но и тие не можеле да го запрат обилното и постојано крварење и тие предложиле да се повика „голем еќим“, „што да знаи поеќе од нив“. Но: „*таков еќим Прилеп нема/Во Битола таков има*“. Итн., овој податок говори за Битола како главен урбан центар во западниот дел од Македонија во кој здравството било организирано на повисок степен отколку на други места. Слични податоци, кои би му биле од полза на идниот проучувач на оваа проблематика, наоѓаме и во *Автобиографијата* на Г. Прличев.

Интересна и богата со податоци граѓа за Битола наоѓаме во преда- нијата кои би можеле вака тематски да ги групираме:

- Тема „стерна“, т.е. силна подземна или надземна вода која, поради невнимателна интервенција на човекот може да потопи градови и села (*Змејот од планината Пелистер и Билбил камен*;
- Животворни икони, лековити води и други знаменија (чинари, камења...) (*Животворна икона во с. Магарево, Билбил Камен, Вода лековита кај Стрчин, Чешма Кајгаз, вода лековита, Киселата вода и стребрена вода кај Битола, Петочната вода, Предание за еден камен во Битола, Предание за борот кај с. Диово (Битолско)*);

⁸ Марко К. Цепенков, Народни песни, (книга прва), стр.162.

⁹ Исто, стр. 217.

- Митолошки суштества (*Раштанскиот смок*);
- Постанок на градови и села (*Предание за градот Битола, Предание за с. Чепигово и Бакарно гумно, Предание за битолското село Раштани*,);
- Преданија со историска основа (*Како Турците презеле град Битола, Предание за Прилеп, Варош и околината и за бегањето на Марка Кралета од Варош*).

Преданието за преземањето на градот Битола од страна на Турците е најопширно.

Овде најпрвин се опишува заземањето на Прилеп („без да пукни пушка“), а потоа четиримесечниот отпор на кралот Тољо, кој „јако се беше бил со битолчани против Турците“. Тољо се послужил со „маривет“: го опковал калето со штици бојосани со железна боја, „а курдисал и на ветар тапани да бууат во калето“ – за да создаде впечаток пред аскерот дека располага со добро организирана одбрана. „Марифетот“ на крал Тољо, како што вели преданието, го открила некоја баба и така Турците го разурнале калето и целиот град сосе манастирите. Последни се предале четириесетте калуѓери од манастирот „Св. Ѓорѓија“ (сегашната џамија кај Овчи пазар), кои организирале жесток отпор. Манастирот бил добро утврден, со сидини и густа шума околу него. Истата баба им го покажала вистинскиот пат, подучувајќи ги да ги следат патките по реката (Драгор или „реката што иди од с. Магарео кај Кривата Воденица“). Пред да биде освоен манастирот, калуѓерите организирале жесток отпор; добро вооружени, тие испотепале близу 500 војници.

М. Цепенков дава исцрпен попис на манастирите (72 на број!) кои биле разурнати¹⁰ и место нив биле изградени џамии: кај Пекмез – пазар, место манастирот „Св. Димитрија“, Синцирли – бунар џамија; кај Тељаите, место м. „Св. Здув“ – Исак – џамијата; кај Житни пазар, место црквата „Св. Петка“; џамијата „кај касапите што е“ – место црквата „Св. Никола“; кај Мечкар – маало џамија место црквата „Св. Катерина“; кај Киру-чешме, џамија место црквата „Св. Ана“.

М. Цепенков бил добро упатен и за локалитети во Битола и Битолско пребогати со археолошки наоди: мермерни скулптури, неброено

¹⁰ Турците, според М. Цепенков, ретко уривале манастири, ама во Битола тоа го сториле, затоа што се налутиле на калуѓерите...

азно, златни круни и други скапоцени реликвии. Според познатиот собирач на народни умотворби, „цела Битола се чудела на археологијата.“¹¹

Во преданието *Киселата вода и стребрена кај Битола* се споменува „некој еким Циванакија“ кој копал напрвин во Прилеп, но откако таму ништо не нашол, продолжил во буковскиот синор каде нашол „некој антики од камен“. Ископини вршеле и странци („мнозина Френци и Немци“), кои по тамошните лозја пронашле „луѓе од мермер делкани: мажи, жени и деца.“ Помалку вредните и „габаритни“ реликвии, незгодни за транспорт ги оставале, а скапоцените ги однеле со себе („со изим од правителството турско“), за да ги красат и до ден-денеска приватните и државните музеи. Во преданијата се спомнати конкретни диви копачи: „некој Бреше“ кој копајќи ендек пронашол „гроб со плочи од мермер, царска круна и други скапоцени реликвии“¹². Потоа „Коце мивтарот“ ископал „камења од морето, делкани диреци и мермерно корито на чиј капак имало непознато писмо.“¹³ Дури и денес се уште видливи во Битола траги од некогашни диви копачи кои ги растурале сакралните објекти и делови од скапоцени плочи вградувале во новоградби, чешми и авлии¹⁴.

Во некои преданија Цепенков дава толкување на географски називи според народната етимологија. Така – Лубен доаѓа од лубеница (на Ное така му се причинила планината кога стигнал со коработ), а Пелистер (Ное така ја нарекол): бидејќи му се причинил како „*перо орлоо, и од перо што рекол Нојо Пелистер се нарекла*“. Според друго толкување името на планината доаѓа од зборовите *бели* и *стени*, „и од името Бели Стени се завртелo Белистер и најпосле Пелистер“. Не ретко, Цепенков ја приложува и вообичаената „гаранција“ на раскажувачот за вистинитоста на преданието и така врши интересно усидрување на фикцијата во стварноста. Така на пример во еден коментар тој дополнува дека некој „дедо Јоан“, стогодишен старец од *фиљан* село, лично го видел тоа и „му раскажувал на Спиро берберо“, дури и со клетва дека видел. И – ајде сега, не верувај му на одлично информираниот Спиро берберо?!

¹¹ Предание за градот Битола

¹² Предание за с. Чепригово

¹³ Предание за градот Битола

¹⁴ Вака сведочи Цепенков за овој своевиден вандализам во *Предание за град Битола*: „Гробот го однесе на една чешма место корито, а капакот кај Абди – пашоото кафе и го клале на една чешма. *И ден денеска стојат*“.

Цепенков забележал шеснаесет верувања кои се, како што наведува, различни од оние во Прилеп, а се однесуваат на свадби (обичај да не се дава кафе), погребни обреди карактеристични за Битола, верување дека спроти Тодорица девојката можела да си го сони идниот свршеник, дека дете родено на Велигден ќе биде чорбација, совет – како да се каже за да не се случи зло ако од куќата излезе невестулка (*Убавото момиче, оф, оф, убаото девојче и момиче! Ние ќе те мажиме за (...)*), питулиците (спроти Варвара, спроти Бадник и спроти Игнат) ги претставувале Христовите пелени, итн.

Во сонштата, раскажани од битолчани или од други кои насон дошле во Битола, среќаваме податоци и настани врз чија основа може да се направи историска реконструкција на времето (на записот на сонштата). Такви драгоцен податоци наоѓаме и во коментарите на запишувачот. На пр. во фуснота кон сонот под бр. 250 се забележува како пред 17 години во Б. имало *големо грлоболие по децата*. (На директорот на училиштето грчко му умрело девојчето и на 26 саати оживело и кажувало што видело на тој свет); сонот (бр. 259) бил сонет во време кога (таа што сонувала) била фатена од *бујцата* (пред 15-16 години имало епидемија).

Интересна е и рубриката за бајачките од Битола кои се наведени по име и според местото на живеење (каде што вршеле „прием“ на клиенти): баба Сија од Куридереси маало; бајачката која можела да се најде на Крива Воденица (*над градо Битола, колку саат и пол, имат една воденица од десната страна крај пато, кога да одиш за во Магарево*); Ленка Каленика „бајачка со книги, панти“; некои, пак, да веруваме, многу пожелни од жени бајачки, кои како магиски реквизит користеле „од штрк јајце“, „посебно за да одвратат маж од жена ако са мераклисајл во некоја друга жена и си ја ненавидел својата“¹⁵.

Цепенков ги опишал (а некои и самиот ги цртал) носиите во Битола и околината, споредувајќи ги со истите од Прилеп: машка горна облека, чалма (кај селското машко население), калпази (под туљбенот, кај жените), машки зетовски костум и невестинска руба и др. Во инструктивните забелешки наоѓаме интересни податоци за социо-демографски движења во Битола и пошироко, во Македонија, каде, во тоа време (средината на 19 век) забележливи се масовни миграции село – град. Во

¹⁵ Во фуснота вредниот собирач дава лингвистички коментар (лексиколошки) за тоа дека во Битола се употребува само зборот *чула*, не мома и девојче; во Битола за ерген се викало *бекар*, никако *ерген*.

Битола (и во Охрид), според сведочењето на Цепенков, имало цели маала со селски жители „непроменети уште во граѓани“ кои си ги чувале носиите како драгоцен спомен од селскиот живот, а – според негова точна прогноза „*ќе го чуваат барем до истекувањето на неколку појаси*“¹⁶

4.

Прегледот на народното творештво за Битола, се разбира, не е исцрпен: за овој, може слободно да се каже - највоспеан балкански град, постојат уште десетици лирски и епски песни, како и кратки фолклорни жанри објавени во различни зборници, песнарки, но и необјавени, а кои се емитуваат преку аудио-визуелните медиуми. Исто така, треба да имаме наум дека по различни, најчесто фестивалски поводи, во Битола и за Битола се создаваат и нови песни. Но, за да се проследи овој голем материјал потребно е едно поорганизирано истражување.

Овој реферат е ограничен на творештвото на нашите преродбеници од втората половина на 19 век. Ние творбите ги систематизиравме по автори и по жанри, со кратка анализа на тематиката што е на некој начин поврзана со Битола, без подробна анализа. Но, и на овој начин, сметаме дека предложивме богат и благороден материјал за современите и идните историчари, хроничари, фолклористи, етнологзи, културолози, антрополози и други стручњаци кои ќе одберат свој аналитички аспект.

Некои епски песни како на пример *Садриаземот Хуриит паша истребвит во Битоља Тоските Башибозлуци* можат жанрповски да се определат како историски во вистинска смисла, затоа што доследно и реалистички опишуваат конкретен настан случен во првата половина од 19 век во познатата населба Довлецик; но и оние творби кои содржат митолошки елементи, како на примар приказната – легенда Заземањето на Битола под своите митолошки наслаги кријат драгоцен податоци за т.н. празни места во историјата. Но, и во другите фолклористички жанри ќе сретнеме обилна граѓа која ќе инспирира и ќе помогне да се реконструира едно поминато време за луѓето кои се раѓале, создавале и живееле во Битола, а потоа заминувале, оставајќи траги и аманети до нас, нивните следбеници, да продолжиме таму каде што тие застанале. Битола е не само наша туку и нивна и на оние кои ќе дојдат по нас.

¹⁶ „Појас“ е интересен термин на Цепенков во значење на генерација. (би можел лексички да се актуелизира!).

Извори:

1. Миладиновци: Зборник, Кочо Рацин, 1961, Скопје
2. Марко Цепенков: *Народни песни* (книга прва), (ред. д-р Кирил Пенушлиски). Скопје, Македонска книга, 1972.
3. Кирил Пенушлиски: Македонски народни балади. Скопје, Македонска книга, 1983.
4. Кирил Пенушлиски: Македонскиот фолклор. Скопје, Мисла, 1981.
5. Кузман Шапкарев: Избрани дела (том втори, том трети, том четврти, том петти) (приредил д-р Томе Саздов). Скопје, Мисла, 1976.

Кочо СИДОВСКИ

Развитокот на образованието во Битола во втората половина на XIX век

При крајот на XVIII и во почетокот на XIX век во Османлиската империја настануваат крупни општествено – економски промени како последица од проникнувањето на капиталистичките односи. Се развиваат занаетите и трговијата и се создаваат поволни услови за економското јакнење на македонските градови, а со тоа и за формирањето на македонското граѓанство - на онаа општествена средина, која ќе стане носител на општествено – економскиот и културно – политичкиот живот на македонскиот народ и на неговите стремежи низ XIX век.

До крајот на XVIII век македонското население било сконцентрирано во селата. За тоа говорат повеќе странски патописци кои ја посетиле Македонија при крајот на XVIII и почетокот на XIX век.

Меѓутоа, од крајот на XVIII и почетокот на XIX век започнува да се извршува еден процес, кој е од големо значење за развитокот на нашите градови па и на Битола. Имено, во ова време почнува чувствително да се намалува турското, а бројно да нараснува, да се зголемува христијанското население и воопшто нетурскиот елемент во градовите. Овој процес на движење на селското население кон градовите има масовен карактер и бил предизвикан од политичките и економско - социјалните прилики што владееле во тоа време во Османлиската империја.

Засилувањето на улогата на нашето граѓанство во овој период одиграло значајна, длабоко прогресивна улога во економскиот и духовниот

живот на нашиот народ. Тоа создало неопходни материјални услови – материјална база за развитокот на народното учебно дело и просветата. Тоа ја овозможило појавата на првите народни литературни дела и книги, и нивното распространување во народот; ги застапувало народните интереси пред местната власт и го организирано народот против Цариградската патријаршија. Со таквата, своја општонародна, патриотска дејност, нашето граѓанство вонредно придонело за будуњето и развитокот на националните чувства и националната свест кај нашиот народ.

Богатиот просветен живот и работата на разни училишта во Битола за време на управата на Османлиската империја, пред сè, се должи на фактот на засилената работа на пропагандната дејност на соседните балкански држави Грција, Бугарија, Србија и во помал обем и на Романија. Споменатите држави, знаејќи ја улогата на Битола како административен и трговски центар и седиште на Битолскиот вилает, настојувале со помош на отворањето на различни училишта и просветни друштва и дружини, како најсигурни институционални експоненти на нивните пропаганди, да извршат што поголемо политичко влијание меѓу месното македонско население. Пропагандите своите активности ги засиле и со отворањето на нивните конзулати во Битола, кои пак инсистирале и издејствувале дозволи од Портата за отворање на нови училишта.

Во Битола и Битолската околија во втората половина на XIX век се отвораат српски, грчки и бугарски училишта, а во некои населби и села каде што воопшто не постоеле услови за тоа се случувало да биде отворено и грчко и бугарско училиште (пр. Градешница), иако за тоа немало доволен број на ученици.¹

Во 60-тите години на XIX век борбата против грчкото духовенство добила сосема жесток карактер. Со масовни протести и жалби до османлиската власт и Цариградската патријаршија нашиот народ барал да се сменат грчките владици и на нивно место да се назначат владици од словенска народност. Покрај другите градови Битола во 1869 година не ја признавала Цариградската патријаршија.² Голема активност во ширењето на грчката писменост и просвета во Македонија развил и Цариградскиот и Солунскиот силогос, но не заостанувал во тој поглед и силогосот во

¹ Иван Јолевски, Марија Кокаловска – Талева, развојот на просветата во Битола. Зборник: „Творештвото на Браќата Манаци“. Скопје 1996, 351 – 352.

² Ристо Кантарџиев, Македонското преродбенско училиште. Второ дополнето издание. Скопје 1985, 19.

Битола, како и во другите градови. Своја улога во тоа одиграл и грчкиот конзул во Битола.

До 1879 година големогрчката пропаганда во Македонија, особено во нејзините јужни области, успеала да отвори голем број грчки основни училишта, а во поголемите градови меѓу кои била и Битола прогимназии, гимназии, учителски школи и богословии. Широки размери грчката пропаганда добила во Битолскиот вилает. Во ова време во Битола отворила полна машка и женска гимназија, една богословија (1884), неколку основни училишта и голем број забавишта.³

Во 1904 година во Македонија имало 1.375 грчки училишта, со 2.100 учители и 78.000 ученици.

Треба да се каже дека во отсуство на домашен кадар, училиштата биле обезбедувани со кадар, школуван, главно во Солун и Атина. Меѓутоа, грчката пропагандистичка машинерија, сепак, имала за цел да активира домашни луѓе, меѓутоа, се разбира, темелно превоспитани. Со ваквиот начин потребите за пополнување со учителски кадар се поедноставувале, тој понатаму би се школувал во домашните учителски школи. Школувањето и економски би било оправдано, зашто трошоците околу сместувањето значително би се намалиле, па од тие причини во крајот на XIX век или почетокот на XX век (годината според проф. д-р Александар Стерјовски сè уште не била утврдена) во Битола се отвораат и двете грчки учителски школи.⁴

Што се однесува до дејствувањето на српската пропаганда за ширење на српското просветно и национално влијание во Македонија тоа ќе се случи во 60-тите години.

Многу подобри услови за активноста на големосрпската пропаганда во Македонија биле создадени по склучувањето на конзуларната конвенција меѓу Османлиската империја и Србија. Според оваа конвенција, Србија добила право да отвори српски конзулати во Солун и Скопје во 1887, а во 1888 година и во Битола. Овие конзулати, особено во Скопје, станале центри за ширење на српската просветна и национална пропаганда во Македонија.

Позначајни успеси српската национална пропаганда постигнала во Македонија по својата реорганизација и откако преминала во ресорот на

³ Ibidem, 20.

⁴ Александар Стерјовски, Учителското образование во Битола, Учител, списание на Факултетот за учители и воспитувачи – Битола. Битола 1998 год., 4/1, 110 – 11.

Министерството за надворешни работи во 1889 година. Центарот на српската пропаганда бил преместен од Цариград во Скопје и српските конзули во Македонија добиле конкретна задача: да ги застапуваат интересите на српските поданици и да се грижат за црковно – училишните работи во реоните на своите конзулати.⁵

Иако во помал обем, на теренот на Битолскиот крај свои училишта настојувала да отвора и српската просветна пропаганда. Од 60-тите години на XIX век српската просветна пропаганда спроведувала систематска и организирана акција за отворање на српски училишта во Македонија. Таа особено ја засилила својата дејност во 70-тите години на XIX век. Соочена со присуството и на бугарската просветна пропаганда, која во ова време позасилено проникнувала во Македонија, таа преземала мерки за сузбивање на нејзиното влијание и за зајакнување на своите позиции во Македонија. Меѓутоа, во Битола српската пропаганда наидуvalа на силен отпор од страна на населението за отворањето на српско училиште.⁶

Во 1872 година битолските првенци довеле и две учителки од Србија, Перса Ѓорѓевиќ и Катарина Крстиќ, во обидот српското училиште во овој град да застане на поцврсти нозе. Но тие останале во Битола малку време. Учебници и книги за ова училиште биле набавувани од Белград и Нови Сад. Српското училиште го напуштиле и некои други учители.⁷ Српско училиште во Битола не било отворено сè до 1897 година.

Српско училиште постоело и во с. Смилево. Ова може да се констатира од еден документ објавен од Ристо Кантарџиев.⁸ Ова е индиректен податок за постоењето српско училиште во Смилево. Признаницата носи датум од 2 јули 1874 година. Кога било отворено училиштето и колку години работело засега нема конкретни податоци. Исто така, нема податоци дали и во некое друго место во Битолскиот крај било отворено српско училиште.

Со поддршка на српскиот конзул во 1897 година во Битола била отворена машка и женска гимназија, кои во својот состав имале и интернати, а кои поради недостигот на ученици примале и ученици од Космет, кое сè уште било под Османлиска управа. Машката гимназија (Српска православна гимназија) била сместена до Народниот театар, била

⁵ Историја на Македонскиот народ, книга втора. Скопје 1969, 124.

⁶ За ова види: Јов. Хаџивасилевиќ, Град Битола, - Браство (Београд) XIV (1911), 244 – 245.

⁷ Ibidem, 243.

⁸ Ристо Кантарџиев, Некои документи за дејноста на српската просветна пропаганда во Македонија во 60-тите и 70-тите години на минатиот век. Просветно дело (Скопје), XVI/7-8-9 (1960), 395 – 421.

непотполна до четврти клас и наставата се изведувала само претпладне. Покрај општообразовните предмети бил застапен српскиот како наставен јазик и турскиот јазик. Од 1913 година преминала во полна гимназија и во неа се школувале децата од скоро сите средни училишта, а наредната година била целосно екипирана и со наставнички кадар.

Во Битола се спомнува дека постоело и вишо женско училиште чија главна цел била да создава просветен кадар, но поради немање на услови тоа било сведено во домаќинско трокласно училиште во 1900 година.

Од средните стручни училишта поважно е да се спомене Трговското училиште кое било двокласно и примало ученици со завршен 4-ти клас гимназија, а во кое биле застапени предметите исто како и на Трговската академија во Белград. Покрај дадените училишта биле отворени и нижи стручни училишта кои претежно биле отворени во почетокот на XX век.⁹

До Балканските војни (1912 – 1913 год.) постојано растел бројот на српските училишта во Македонија.

Бугарското просветно влијание поинтензивно проникнува во Македонија од 70-тите години на XIX век. Спроводник на тоа влијание била Егзархијата, која му дала и сосема определен национално – политички карактер. Користејќи ја борбата на македонскиот народ против Цариградската патријаршија за своја независна црква и свои народни училишта, во македонските епархии, кои потпаднале под нејзина духовна власт, таа спроведувала таква просветна политика, која била во интерес на експанзионистичките стремежи на бугарската буржоазија спрема Македонија. По создавањето на Бугарското кнежевство, Егзархијата наполно потпаднала под контрола на Бугарската влада и станала нејзин експонент во спроведувањето на големобугарската национална политика во Македонија.

За реализирање на целите на бугарската национална политика во Македонија, бугарската влада ѝ доделувала на Егзархијата значителни средства. Користејќи ги овие и други средства, Егзархијата успеала да обнови голем број црковно – училишни општини и училишта во Македонија, кои за време на руско–турската војна биле затворени, да

⁹ Иван Јолевски, Марија Кокалевска – Талева, *Op.cit.*, 360.

отвори прогимназии во повеќе македонски градови, меѓу другото и паралелки за учители при Битолската гимназија.¹⁰

Идејата за световно образование и појавата на световни училишта во Македонија е во тесна врска не само со процесот на граѓанскиот развиток што ги зафатил македонските градови кон средината на XIX век, туку и со просветно – културното влијание кое во ова време од Западна Европа проникнало во Македонија преку Грција, Србија и Бугарија.

Покрај споменатото треба да се каже дека по Кримската војна се засилува влијанието на западноевропските земји, особено на Франција и Австрија во Османлиската империја, и како одраз на тоа влијание се јавуваат нивни верски пропаганди, коишто ја исползуваат борбата на македонскиот народ против омразената Цариградска патријаршија за да го преведат во католицизам. Оваа пропаганда почнала особено да се шири и имала големо влијание од 18 декември 1858 година, кога Унијата била официјално признаена од турската власт со седиште во Цариград.¹¹

Од 1859 до 1860 година во некои градови и села во Македонија биле отворени унијатско – католички училишта со настава на македонски јазик. Со оглед на наведеното, унијатско – католичката пропаганда, која во Македонија се раководела од лазаристите во Солун, уште во прво време постигнала голем успех. Унијатското движење зафатило широки народни маси и во Македонија особено се развило во Кукушко, Дојранско, Гевгелиско, а исто така во градовите Ениџе – Вардар и Битола.

Во Битола унијатско – католичко училиште се отворило во 1859 година. Го отворила католичката заедница во овој град. Училиштето се наоѓало во центарот на градот, на најубавата улица. Тоа било солидно уредено, имало широка и убава бавча, во која учениците шетале навечер. Наставата била бесплатна и се изведувала на мајчиниот јазик. Учениците добивале бесплатна храна и облека. Со училиштето раководеле католичкиот свештеник Павек и еден Полјак, а во него предавале и други католички свештеници и калуѓери, извесно време и Васил Манчев од Свиштов. Во него учеле од 100 – 200 ученици и ученички од Битола, околните села и селата од Тиквешко. Ова училиште го споменуваат и англиските патописци Макензи и Ирби кои ја посетиле Битола во 1863 година, а подоцна во 1866 година и Рајко Жинзифов.¹²

¹⁰ Историја на македонскиот народ, Op. cit., 126.

¹¹ Иван Иваниќ, Македонија и Македонци, кн. II. Нови Сад 1908, 208.

¹² Ристо Кангарчиев, Op. cit., 69.

Кон крајот на 1865 година било отворено општинско народно училиште во Битола. Пред отворањето на ова училиште, истата година, работело едно училиште во една приватна куќа во маалото „Кертдереси“, близу до военото училиште. Го отворил Васил Манчев, кој порано (од 1859 год.) бил учител во католичкото училиште. Но, заради тоа што го викале „папиштан“ по двегодишното учителствување во него, го напуштил ова училиште и почнал да дава приватни часови по француски јазик на децата од попознатите турски куќи. Од тоа тој и се издржувал. Подоцна, поттикнат од македонските еснафи, а и од К. Шумков, тој го отворил училиштето во споменатото маало. Училиштето повеќе било приватно одошто општинско. Го издржувале главно родителите на децата и се одржало само 5 – 6 месеци. Понатаму го оневозможиле да работи гркоманите и владиката Мелетиј, кои го наклеветиле Манчева кај битолскиот валија и тој бил интерниран во Солун.¹³

По упорното барање на македонските еснафи кај битолскиот валија Хјусни паша и владиката Венедикт им било дозволено да отворат свое училиште. Училиштето почнало да работи при крајот на 1865 година. За прв учител бил поставен Јован Жинзифов, таткото на Рајко Жинзифов. Тој предавал читање, пишување, кратка свештена историја и др. на 75 ученици и, според зборовите на Рајко Жинзифов, кој во Битола бил во 1866 година, тоа воопшто не можело да се споредува со католичкото училиште, кое било многу понапредно. Училиштето работело само една година – до крајот на 1866 година. Гркоманите постојано интригирале и најпосле откажале да му плаќаат на учителот Жинзифов поради што училиштето се затворило.¹⁴

Училиштето одново се отворило во почетокот на 1870 година. Тогаш учители биле Димитар Македонски и некојси Петар. Во 1871 година заедно со Димитар Македонски, кој бил главен учител, извесно време учителствувал и Арсени Костанцев.¹⁵ Во меѓувреме биле отворени световни училишта во следните места коишто припаѓале на Битолската околина: во 1867 година световни училишта отвориле манастирот Лисолај и Топлица; во 1868 година такви училишта биле отворени во селото

¹³ Ibidem., 71.

¹⁴ Ibidem, 72.

¹⁵ Ibid.

Смилево и манастирот „Св. Јован“; во 1869 година во Мариово и во 1874 година во селото Раштани, исто така, било отворено световно училиште.¹⁶

Кога сме кај нашите световни училишта треба да се истакне дека значителен придонес за развитокот на учебното дело во Битола дале Ѓорѓи Костадинов – Динката и Григор С. Прличев.

Ѓорѓи Костадинов – Динката учителствувал „по разни места“ на Македонија и ги развивал плодовите на својот претходник Димитар Миладинов. Не се знае точно во која година почнал да учителствува во Битола но се знае дека некаде во 1868 година заминал за учител во костурското село Загоричани.¹⁷

Преродбеникот и педагогот Григор С. Прличев на двапати работел како учител во Битола. По напуштањето на Атина во периодот меѓу 1850 и 1859 година работел како учител, покрај во охридското село Белица, Прилеп, Охрид, исто така, и во Битола.

Повторно во Битола Григор С. Прличев како учител работел две години некаде во почетокот на деветтата деценија на XIX век.¹⁸

Меѓутоа, треба да истакнеме дека во Битола покрај машките световни училишта биле отворени и женски световни училишта.

1869 година била значајна за просветата во Битола. Кон крајот на оваа година во овој град било отворено првото женско училиште. Но истакнуваме, дека постојат мошне спротивни мислења за тоа која учителка го отворила ова училиште. Според В. Думев¹⁹ женското училиште во Битола го отворила Недела Петкова, а како учителка во него работела нејзината ќерка Станислава Караиванова. Станислава имала само 15 години кога била назначена за прва учителка во Битола – есента на 1868 година, со плата од 3.000 гр. и стан; Со резултатите од нејзината работа биле задоволни сите граѓани.

Поради несредените околности училиштето за извесен период престанало да работи. Во наредната година тоа повторно било отворено и имало 114 ученички. Бидејќи ученичките биле многу на број, и по предлог на Н. Робев, Недела Петкова, мајката на Станислава Караиванова, ја

¹⁶ ID., 95 – 99.

¹⁷ Блаже Ристовски, Учителот Ѓорѓи Костадинов – Динката, Просветно дело (Скопје) XIV/9 – 10 (1958), 435.

¹⁸ Натка Мицковиќ, Григор С. Прличев – Преродбеник и педагог. – Просветно дело (Скопје) XXVIII (1972), 626.

¹⁹ Во статијата: „Из спомените на две учителки во Македонија“. – „Македонски поглед“ (Софија), I/III (1925), 96 – 97.

испратила од Охрид Анастасија Терзијанова, најподготвената од нејзините ученички.²⁰ Станислава ѝ дала дел од својата плата на Терзијанова, но Н.Робев не останал на својот збор и не платил ништо за последната.

Во текот на учебната 1870 година учителката Станислава Караиванова имала 140 ученички. На крајот од учебната година, по изведениот испит, Станислава и нејзината мајка Недела поради тешкотиите коишто ја попречувале нивната работа решиле да заминат за Пловдив.²¹

Во Битола учителствувала и Нона Брајкова, родена во Копривштица (Бугарија). Во Битола оваа бугарска учителка учителствувала четири години, од 1871/72 до 1874/75 год. Потоа таа учителствувала во Кукуш каде што останала до 1877/78 учебна година.²²

Од гореизнесеното може да се даде извесен заклучок дека горенаведените машки и женски училишта дале значаен придонес во развитокот на просветата во Битола и Битолско во наведениов период.

Покрај гореспоменатите училишта на територијата на Битола и Битолско свои училишта отворала и романската пропаганда. За разлика од другите држави, романската немала некои територијални претензии кон Македонија. Тоа било причината што методите на романската пропаганда многу се разликувале од методите и средствата на другите пропаганди. Нејзиниот интерес кон Балканот и Македонија може да се објасни со тоа што, како скоро ослободена држава, сакала да се чувствува нејзиното присуство на Балканот и тоа да ѝ послужело како адут при решавањето на нерешените прашања со Османлиската империја и со своите соседи.

Основната цел на романската пропаганда во Македонија била придобивање на ароманското население.

Ароманците, како и Македонците и другите националности што се наоѓале под османлиска власт, до втората половина на XIX век, биле под влијанието на грчката духовна култура. Тие се описменувале и воспитувале во грчки училишта. Тоа било последица од општествената и економската положба на покореното христијанско население од османлиската власт. Оваа положба го принудила христијанското население од разни националности да биде поврзано со грчката црква.

Меѓу новосоздадената граѓанска класа во Македонија, голем дел биле Ароманци. Борбата што ја водело македонското граѓанство во

²⁰ Во тоа време Недела Петкова била учителка во Охрид.

²¹ Ристо Кантарџиев, *Op.cit.*, 98.

²² *Ibidem*, 201.

втората половина на XIX век против фанариотското духовно ропство, преку отворање на училишта и цркви и формирање на посебни црковно – училишни општини, не можела, а да нема влијание и кај ароманското население.

Од редовите на Ароманците печалбари од Македонија, кои се наоѓале во Романија, во 1860 година во Букурешт бил основан Комитет за национална романска пропаганда кој изработил и објавил манифест во кој го повикал ароманското население да го отфрли грчкото духовно ропство, да ги напушти грчките и да формира романски училишта.²³ Почетококот на дејноста на романската пропаганда во Македонија ја регистрираме од 60-тите години на XIX век, кога по иницијатива и раководство на Д. Косаковиќ, во 1860 година во Букурешт се основа првиот „Македонско – романски комитет“. Во него учествуваа Јордаке Гога од Влахо Клисура, поетот М. Никулеску од Трново, Зису Сидери од Серез, Тома Трикопол од Крушево, а подоцна им се приклучил и Д. Болинтеану. По негова сугестија во 1863 година во Комитетот беа предложени и прифатени и еден број на луѓе од политиката К. А. Росети, Михаил Когалничану, К. Билјак, И. Ѓина, Д. Братијану и Ва. А. Уреке, кои имаа желба да го поддржат движењето на Романците од Балканот. Тогаш од нив беше објавено во јавноста и „соопштението кон Ароманците од Албанија, Епир, Тесалија и Македонија“. Во соопштението се правеше еден посебен осврт во однос на развојот на мајчиниот јазик и неговото користење во црквите. Македонскиот комитет од Букурешт, тогаш, си зеде обврска да раководи со воведувањето на националниот јазик во сите романски градови и чаршии и бараше „сите да земете учество, според Вашите можности, поканувајќи Ве да формирате и Вие комитети ... кои ќе работат заеднички за реализирањето на нашата национална кауза“.²⁴

Меѓутоа, Комитетот немал доволно сили да биде раководител на романската пропаганда, то ест на ароманското движење, па раководството на тоа движење ја презела во свои раце романската влада.²⁵

Отворањето на училишта, подготовката и наградувањето на наставничкиот персонал, опремувањето на училишните згради со училиштен инвентар, снабдувањето со училишна, верска и друга пропагандна лите-

²³ За ова види: Македо – романско друштво за култура. Документи. Редакција Катерина Тодороска. Превод Димитар Димулков. Скопје 2002.

²⁴ Ibidem, 13.

²⁵ За ова види: Ристо Кирјазовски, За романските училишта во Македонија. – Просветно дело (Скопје), XVII/7 – 8 (1971), 475 – 477.

ратура, барале големи материјални средства, што месното ароманско население не можело да ги поднесе. Поради тоа финансирањето на целокупната дејност на романската пропаганда го зела во свои раце романската влада.

По прашањето за отворање на училишта во Македонија, во март и април 1864 година романската влада одржала две седници на кои било решено да се отвори романско училиште во с. Трново – Битолско. За учител и раководител на ова прво ароманско училиште во Македонија бил поставен Димитри Атанасеску.²⁶

Врз основа на споменатите одлуки на романската влада, на Димитри Атанасеску му биле дадени потребните парични средства (за плата, кирија и др.) и патни исправи за Македонија. Така, во учебната 1864/1865 година отпочнало да работи првото романско училиште. Според првиот извештај на Димитри Атанасеску, испратен до Министерството за просвета на Романија, во ароманското училиште во с. Трново во учебната 1864/65 година биле запишани 25 ученици, од кои само 15 редовно ја следеле наставата.²⁷

На отворањето на аромански училишта во Македонија се спротиставила грчката црква преку пелагонискиот митрополит во Битола. Пелагонискиот митрополит интервенирал кај турските власти во Битола и побарал ароманското училиште во с. Трново да биде затворено. По оваа интервенција Битолскиот валија го задоволил барањето на грчкиот митрополит со мотивација дека за отворањето на училиштето не било издадено потребното одобрение од надлежните турски власти.²⁸

Против решението на турските власти во Битола со кое се затворило училиштето во с. Трново, жителите на истото село и родителите на децата што учеле во тоа училиште, поднеле жалба. Во жалбата тие ја осудувале дејноста и интригите на грчкиот митрополит и побарале да се стави вон сила донесената одлука. Во жалбата, покрај останатото, категорички изјавиле дека нивните деца сакале исклучиво да посетуваат ароманско училиште.²⁹

За решавање на спорот, односно за повлекувањето на решението на турските власти во Битола, била потребна дипломатска интервенција и

²⁶ Ibidem, 478; Георги Даскалов, Армјните в Грција. Историја на един непризнат народ. Софија 2005, 69.

²⁷ Ристо Кирјазовски, Op. cit., 478.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibid.

гореспоменатиот проблем да се реши на релацијата Цариград – Букурешт. Така, по налог на романската влада, романскиот дипломатски претставник во Цариград Д. Дипеску интервенирал кај Високата Порта и побарал донесеното решение за затворање на училиштето во с. Трново да се стави вон сила и да се донесе ново коешто ќе овозможи да продолжи работата на училиштето. Барањето на романскиот дипломат било задоволено и со тоа грчката црква ја изгубила првата битка со ароманското движење во Македонија.³⁰

За решавањето на проблемот на наставничкиот кадар и други проблеми поврзани со отворањето на аромански училишта надвор од границите на Романија, во Битола и Битолско од 1864 до 1881 година биле отворени повеќе училишта и тоа: погоре споменатото ароманско училиште во с. Трново во 1864 година чијшто основач и раководител бил Димитри Атанасеску; потоа училиште во с. Гопеш во 1865/66 година чиј основач и раководител е Димитри Космеску. Машкото основно училиште во Битола, какви што биле погоренаведените, било отворено во 1878 година, а како основачи и раководители се јавуваат П. Фунду, Ј. Дума, Г. Пердики. Во наредните години продолжило отворањето на машки основни училишта во Битолскиот крај и тоа во с. Маловиште во 1880 година основано од Гуша Папа – Коста, во с. Магарево такво училиште било отворено во 1880 година; од Албелеану и во с. Нижополе во 1881 година од Гуша Нижополеану.

Напоредно со отворањето на машки основни училишта на подрачјето на Битола и Битолско биле отворени и аромански женски училишта. Во Битола женско училиште било отворено во 1881 година, а основачот на ова училиште не ни е познат. Во с. Гопеш такво училиште било основано во 1879 година, а основач била Елиса Н. Космеску, а во с. Маловиште женско училиште било отворено во 1881 година од Венера Кирку.³¹

Во 1880 година во Битола била отворена првата ароманска гимназија во Македонија. За директор бил поставен Јован Георѓади, а за професори В. Глодариу и Р. Корвин. При гимназијата бил отворен интернат, во кој учениците добивале бесплатен стан и храна. Гимназијата од 1912 година работела со седум класа. Учениците што го завршувале школу-

³⁰ Id., 479.

³¹ I., 483

вањето во оваа гимназија биле оспособени за влашки учители и поставени во разни влашки училишта во Македонија.³²

*
* *

На крајот можеме да констатираме дека без оглед на тоа што националните пропаганди на балканските држави, со училиштата што ги отвориле и во кои се употребувале нивните литературни јазици при што на македонските деца им натурале свои национални имиња, внесувале бркотии во македонската национална свест, факт е дека во овој период видот и бројот на училиштата, како и бројот на македонските деца опфатени во нив, многу се покачил, а прилично се подобрила и материјалната база на школството во Македонија.

³² I.

Роберт МИХАЈЛОВСКИ

Битолскиот соборен храм „Свети Великомаченик Димитриј“ низ вековите и неговата обнова во 1830 година¹

Соборниот храм посветен на свети Димитрија сместен во најтесното градско јадро е уникатен споменик на повеќевековното христијанство на Битола. На овој катедрален храм кој е обновен во 1830 година му претходи многувековна историја. За да се разбере подобро неговото минато и карактер потребен е целосен преглед низ неговите културни слоеви. Во денешниот светидимитриеви храм се сочувани фрагменти од повеќе поранешни градби. Судијќи според сочуваната камена и мермерна пластика, вградена во црквата зграда, може да се заклучи дека таа е подигната врз темелите на древно, античко светилиште². Но, со Солунскиот едикт на Теодосиј Втори, сите светилишта посветени на нехристијанските култови биле

¹ Написот е посветен на мојата мајка - професор по славистика и руски јазик, Душка Михајлова.

² Една индикативна мермерна плоча со релјеф на тракискиот коњаник беше до неодамна вградена во јужниот ѕид од северниот дел на нартексот. Врз неа е претставен тракискиот херој како јавајќи на коњ јуриша на полскиот олтар. Веројатно, уште пред Миланскиот едикт ова место било важно светилиште во регионот на Хераклеа линкестис и во близината на важната патна крстосница на Виа Егнатија и патот за Стоби. Р. Михајловски, *Ескурсе за биџолскиот соборен храм Св. Димитриј и неговата камена пластика*, Зборник на трудови, 9, Завод за заштита на спомениците и културата, музеј и галерија - Битола (1988), 73-78, заб. 9; А. Цермановиќ-Кузмановиќ, *Споменици ирачко-коњаника у нашиј земљи*, Старинар, бр. 13-16, (1965), 115.

систематски конвертирани во христијански храмови³. Во битолскиот храм посветен на свети Димитриј покрај стелата на тракискиот коњаник сочуван е голем дел на мермерната и камената пластика од првобитната градба⁴.

Така, некогашниот култ на тракискиот херој му го отстапи местото на свети великомаченик Димитриј од Солун⁵. Оваа монументална базиликална градба ќе остави длабок печат врз базиликалната архитектура во регионот. Се чини дека и првобитната базилика посветена на св. Димитриј во Битола била изградена врз истите принципи како солунската базилика, а под влијанието на базиликите од епископското седиште Хераклеа. Повеќето сочувани градежни фрагменти индицираат дека тоа е помеѓу крајот на четврти и првата

³ Веројатно ова светилиште на тракискиот коњаник било претворено во христијанско молитвено место, а градежниот материјал бил преупотребен за новиот објект. На овој начин античкото култно место посветено на тракискиот херој било конвертирано во храм на свети Димитриј. И во Прилепско овој култ беше конвертиран во светите војни Димитриј и Георгиј, а подоцна во легендарната коњаничка фигура на Крали Марко. И од претхристијанскиот Солун при археолошките ископувања е откриен еден монументален релјеф на тракискиот коњаник: висок околу 1,80 м и веројатно му припаѓаше на значајно градско светилиште. R. F. Hodinott, *The Thracians, Thames and Hudson* 1981, 170-175. По војните помеѓу Траките и Римјаните, тракиската популација беше асимилирана од Римјаните, а подоцна и од Словените. Претставата на тракискиот коњаник како херој-соларен симбол на древните Траки ја изгуби својата симболика. Во средновековната христијанска иконографија повеќето претстави на тракискиот коњаник станаа икони на светите војни Димитриј и Георгиј.

⁴ Неколку примероци како мермерната плоча на Каиус Арбеанус Секундус со список на 49 почесни личности од Хераклеа во 1 век од н.е.; потоа капители со столбови од северниот дел на нартексот; парапетна плоча од олтарна преграда при западниот влез; како и голем број секундарно употребени постаменти, мермерни стилобати и плочи вградени во структурата на градбата. Ф. Папазоглу, „Хераклеја Линкестидска во светлината на книжевните и епиграфските текстови“, *Хераклеја I*, Битола 1061, 13-14; Михајловски, оп. цит., 77; Г. Филиповска-Лазаревска, „Археолошки наоди од 14. и 15. век од црквата **Свети Димитриј** во Битола“, *Битола низ вековите*, 3, Битола 2000, 16-17.

⁵ Во Солун тој беше почитуван како заштитник на градот од многубројните инвазии. Но, потеклото на култот на свети Димитриј беше од Сремска Митровица (Сирмиум) од каде е пренесен во Солун каде е изградена базилика посветена на неговиот култ. За култот на св. Димитриј: С.А. Walter “St. Demetrius: the Myroblytos of Thessalonika”, *Studies in Byzantine Iconography*, London 1977. Интересна е хипотезата на Н. Драгова во нејзината книга „**Климент Охридски**“, Софија 1971, страна 228. Според неа во Средниот век црквата била посветена на Светите Седмочисленици, но фанариотските владии ја преосветиле во храм посветен на св Димитриј. Оваа теорија е поткрепена и од В. Григорович во 1845 при посетата на градот. Види повеќе: В. Григорович, *Донесенија В. И. Григоровича обј его путешествия по славянским землям*, Казан 1915, 137-139; Р. Михајловски, „Прилози за проучувањето на храмот „Св Димитриј“ во Битола, *Пелагонитиса* 7/8, (1999), 120.

половина на шести век, непосредно пред населувањето на регионот од Брџаците⁶.

Битола ќе започне да се развива како епископски центар уште во почетокот на десеттиот век, кога црковниот центар се преместува од Хераклеа во долината на Драгор. Оваа област во деветтиот век беше зафатена од богомилското движење. Со интервенција на Цариградскиот патријарх Теофилакт и побожниот Цар Петар (927-969) се започна со антибогомилски дејства. Во пелагониската рамнина Битола и Прилеп ќе станат духовни центри на регионот, а Битола по тоа го добива името „Обителји“⁷. Според Марко Цепенков еден од средновековните манастири бил посветен на свети Димитриј⁸. Постоенето на средновековната црква е потврдено со археолошките ископувања во 2000 година на Гордана Филиповска, при што под подот на денешната црква се открија средновековните темели. Во централниот и јужниот кораб од црквата беа откопани гробови со ориентација запад-исток, темели на скромна градба, како и керамика од 13 и 14 век⁹.

Според првиот попис во новооформениот османлиски град Толи Манастир од 1468 година е забележано дека христијанското население е во квартот Дабижив. Овој квартал бил на десната страна од реката Драгор околу улиците „Стерјо Георгиев“, „Белградска“, „11 Октомври“ и црквата „Свети Димитриј“. Ова е всушност легендарното подградие - Варош, каде се споменуваат поп Јован, поп Богдан и поп Никола со епископот Јосаф во 1638 и во 1641 и каде и бил епархискиот центар¹⁰.

⁶ Р. Михајловски, Преглед на христијанската исотирја на Пелагонија и архиеерејите хераклејско-пелагониски до 1767 година, **Прилози на ДНУ - Битола**, 54/55, (1993), 6. Хераклејската епархија е одново активна при цар Самуил кога во апсидата на базиликата на „Свети Ахилиј“ во Преспа од 995 година се споменува хераклејскиот престол.

⁷ К. Ациевски, **Пелагонија во средниот век**, Скопје 1994, 164; Е. Манева, **Средновековен налит во Македонија**, Скопје 1992, 113; Михајловски, оп. цит., 6-7. Според преданијата главниот манастир бил посветен на Свети Апостоли, а Димитар Хоматијан, архиепископот охридски од 13 век наведува дека овој манастир имал свој типикон и архимандрит - игумен Методиј.

⁸ М. Цепенков, **Преданија**, кн. 7, Скопје 1972, 218-223.

⁹ Г. Филиповска-Лазарева, оп. цит., 19; Истата, „Археолошки наоди од црквата **Свети Димитрија** во Битола“, **Битола низ вековите**, 4, (2001), 15-26.

¹⁰ А. Стерјовски, „Постоеле ли наслеби Варош и Подградец во Битола“, **Битола низ вековите**, 1, (1998), 39-44; Михајловски, оп. цит., 13; **Турски документи за историјата на македонскиот народ**, серија 1, т. 1, Скопје 1972, 82, сишил 8, 25а-1; В. Арсиќ **Црква „Св. Вмч. Димитрија“ у Битољу**, Битољ 1930; Ј. Хаши Васиљевиќ, **Град Битољ**, Београд 1911. Бидејќи населението давало отпор при освојувањето на Тимурташ Паша во 1385 година, тврдината била разрушена, а христијаните изгубиле дел од своите права во новооформениот град. Им бил оставен во владеење храмот „Свети Димитриј“ како дицезално молитвено место, во христијанскиот квартал.

Според зачуван судски сицил од 1589 година, кадијата донел решение за преселување на христијаните кои живееле во непосредна близина на новоизградената Јени џамија (1558)¹¹. Познатиот османски патописец Евлија Челеби во својот патопис од 1661 год. не споменал ниту еден христијански храм, ниту пак еврејска синагога. Веројатно овие религиозни објекти биле со поскупоцен димензии, па Челеби ги споменува само порепрезентативните објекти¹². Но, во судските архиви е пронајден кадиски сицил од 1661 година кога битолските христијани побарале дозвола за реновирање на старата градска црква¹³.

Од оваа фаза на храмот е зачувана ретка икона од поголем формат, посветена на Богородица Ватопедска со младенецот Исус на трон. Од десната страна ѝ се поклонува свети Јован Крстител додека од левата ѝ се поклонува дарителот – угро-влашкиот војвода Јован Радул четврти велики, кој владеел помеѓу 1496–1508 година¹⁴.

Во периодот помеѓу 1727 и 1779 година битолските христијани и митрополитот Јосиф ќе се зафатат околу поправката и обновувањето на црквата „Свети Димитриј“ во маалото Килисе за што ќе побараат и дозвола од тогашните градски власти. Во 1729 година за храмот се набавени неколку драгоцен литургиски предмети, како и кивотот-осуарот каде беа сместени моштите на свети Агатангел Ле-

¹¹ Д. Шопова, *Македонија во 16. и 17. век, документи од цариградските архиви (1557-1645)*, Скопје 1955, сицил 53. Веројатно ова било потребно заради дефинирањето на границата помеѓу кварталот околу Јени џамијата и христијанскиот квартал Дабижив или Варош, подоцна познат како Килисе (Црковен).

¹² Е. Челеби, *Патопис*, Сарајево 1967, 304. Интересно е што ниту пак Мехмед Тефик не ги споменува христијанските цркви и еврејските синагоги. Види: М. Тефик, *Кратка историја битолског вилајета*, Братство, Београд 1933.

¹³ Стерјовски, оп. цит., Архив на Македонија во Битола, Кадиски сицил бр. 18, л. 14-3, 127. 1072 Реби-ул-еввел 7 (1661 ноември 1) во Битола. Сите христијани на „Варош“ од Битола се претставиле пред Шеријатскиот суд и барале да им се даде дозвола да извршат поправка на покривот и ѕидиштата на нивната црква. Судот го испратил на лице место за увид судскиот службеник Мехмед Кетхуда. По неговото известување, дека поправката е навистина потребна, судот им одобрил. Свидетели – присутните.

¹⁴ М. Masnic, “The Icon of the Holy Virgin Vatopeđini with a portrait of vovoda Ioan Radul”, Зборник радова византиског института, 40, (2003), 313-315; Б. Кнежевиќ, „Ктитори Лапушње“, *Зборник за ликовне уметности*, 7, (1971) 37-54. Угро-влашкиот војвода Јован Радул 4 со своето семејство беше ктитор и на црквата „Св Никола“ во Лапушње. Ова е периодот кога Унгаро-Влахија над Дунав е сè уште под духовната јурисдикција на Охридската Архиепископија, па нивните врски со Охрид и Пелагонија биле многу развиени. И. Снегаров, *История на Охридската архиепископија – Патријаршија (1394-1767)*, Софија 1932, 254. Иконата на Богородица Ватопедска ќе биде преликана во 1811, според натписот сочуван на неа. Како што посочува М. Машниќ сепак останува енигма како оваа икона која е направена за непознат иконостас во времето на ватопедскиот игумен Неофит, стигнала во црквата „Св. Димитриј“ во Битола.

рински, локален маченик од првата четвртина на 18 век¹⁵. Во олтарниот простор на денешниот храм е сочуван уште еден литургиски предмет од 18 век, тоа е везената плаштаница украсена со извезени мотиви¹⁶. Тука би требало да се спомене и стариот зачуван црковен мебел, изработен во старата ориентална техника на интарзија, со инкрустрација на слонова коска во дрвото. Мотивите се архаични со геометриско-флорални украси, и се изработувани од локалните занаетчији во 17 и 18 век¹⁷. Зачуван е еден убаво изработен путир од 1810 година¹⁸, како и вредна колекција на икони изобразени од зоографот Давид од Селеница во периодите 1730-1739 и 1773¹⁹. Тука е и една икона од Исус Христос живописана од Антим во 1798, како и една икона од иконописецот Наум од 1801 година. Икона од голем формат со свети Харалампие е сместена на горниот параклис „Св Преображение“, а била изработена под ктиторство на Митрополитот Нектариј (1788-1803). За чесната трпеза во 1826 година, во времето на Митрополитот Григориј, изработена е дарохранителницата од Михаил Анагност Зиси од Самарина. Тука би требало да се додаде фон-

¹⁵ Р. Михајловски, Прилози за проучувањето на храмот „Св. Димитриј“ во Битола, **Пелагонитса**, 7/8, (1999), 113-118. Фрагментите на постариот иконостас се сочувани во катните галерии Преображение и Свети Григориј Богослов изработени од Константин во 1735 година. Овој фрагментиран иконостас е стилски идентичен со иконостасот од црквата „Свети Архангел Михаил“ од манастирот „Свети Наум“ крај Охрид. Тука се и сè набедреникот и антиминосот во грчката и старословенска редакција осцетен од митрополитот Јосиф, однесени во Софија во 1906 година. Арсиќ оп. цит., 59-61. Сребрената кутија беше изработена во 1827, како производ на битолските кујуниски работилници. За култот на Свети Агатангел се споменува кај: Снегаров, оп. цит., 303; Ј. Иванов, **Бугарски старини из Македонија**, Софија 1970, 642; потоа се споменува во Зоографската и во Паисиевата историја, како Ангел, родум од Лерин на кого Турците во 1750 година му ја отсекле главата. Поопширно види кај: А. Гулевски, „Битола и нејзините светци, – св. Агатангел Битолски (+1750), **Битола низ вековите**, 4, (2003), 23-38.

¹⁶ В. Хан, „Значај палестинских еулогија и литургиских предмета за новију уметност код Срба (17.-18. столеќе)“, **Зборник музеја примењене уметности**, бр. 5, Београд 1959, 62. Во средината е претставено оплакувањето Христово, додека странично се поставени симболите на четирите евангелисти и сцени од Страданијата Исусови. Оваа плаштаница е изработена веројатно во Битола во 18. век.

¹⁷ Р. Поленаковиќ, „Израда инкрустрираних чибука, лула, цигарлука, и других предмета украсених седефом у Македонији, **Зборник, Музеј примењене уметности у Београду**, 3-4 (1958), 62. Запазени се неколку убави примероци: целивание, аналогион со димензии од 118 см висина, 68 см ширина, 33 см длабина, потоа масивен епископски престој со димензии од 175 см висина, 68 см ширина, 60 см длабина, како и владички жезол и патерица.

¹⁸ Р. Михајловски, **Храм „Св. Вмч. Димитриј“, Црковен музеј и ризница, (Каталог)**, Битола 1990. Тука би требало да се спомене престолна икона со претстава на Богородица со Христос, од 18 век. Денес се чува во старата управна зграда.

¹⁹ В. Поповска-Коробар, „Иконе из 18 века из цркве „Св. Димитрије“ у Битољу, **Друштво исо-тричара уметности СР Србије**, 17, (1986), 89-98; Михајловски, оп. цит., 113.

дот на печатените богослужбени книги, делумно забележани од Иван Снегаров при неговата посета на оваа црква во 1956 година²⁰.

* * *

Во почетокот на 19 век градот Битола доживува разновидни политичко-економски, демографски и културни промени. Следејќи ги зачуваните сметководни книги на црквата „Св. Димитриј“ може да се заклучи дека потрошувачката на свеќите во 1805 година се зголемила²¹. Ова донекаде ја објаснува и преселбата на населението од Москополе по 1785, а потоа следи еден бран помеѓу 1815-1821 од селата Виткуки, Линотопи, Никулица, Писодери под теророт на Али Паша, како и на многубројното население од селата од околината на Битола и Лерин привлечено од економскиот просперитет²². Овие доселеници и бегалци се сместуваат во околните села како и во градското христијанско маало Килисе помеѓу десната страна на реката Драгор и потокот Курудере. Низ неколку децении овој кварт ќе се развива како елитен дел на градот, кој израснал во главен центар на европска Турција и каде ќе бидат сместени деветте конзуларни претставништва, Солунската и Француската банка, театарот, патријаршиската митрополија, соборната црква „Свети Димитриј“, неколку училишта, протестантските храмови, католичката црква, како и главната трговска улица „Хамидие“ („Широк сокак“). Сите овие урбани промени ќе придонесат христијанското население да се зафати со проширувањето на нивната стара соборна црква²³.

Во овој период покрај демографските промени градот станал и седиште на Румелискиот беглербег, кој се преместил од Софија во Битола околу 1820 година. Поради подобра воена контрола над терито-

²⁰ И. Снегаров, „Из старините в Македонија“, *Годишник на духовната академија*, бр. 6, Софија 1956-57, 418-419; Истиот, *Грчки кодекси на Пелагониската митрополија*, Софија 1948, 5-7. Од библиотечниот фонд Снегаров ги посочува следните примероци: Црковнославјанско Евангелие печатено во Москва во 1703, грчко Евангелие печатено во Венеција во 1791 и посветено на Ерусалимскиот Патријарх Нотара Хрисант, во кое се зачувани ракописни белешки од епархискиот живот, потоа едно среброоковано грчко Евангелие од 1798 година печатено во Венеција. На листот од заглавието е записот од пелагонискиот митрополит Нектариј од 1791 дека украсувањето е платено од прилозите на христијаните, епитропот Илија и пелагонискиот митрополит Нектариј. За дарохранителницата: М. Масник, „Дела од раната фаза од творештвото на Михаил Анагност и син му Димитар-Даниил“, *Зборник, Музеј на Македонија*, т. 2м (1996), 265-280.

²¹ Арсиц, оп. цит., 19.

²² A. J. V. Wace and Thompson, *The Monads of the Balkans*, London, 1972, 218.

²³ Р. Михајловски, „Новооткриен турски натпис на зградата на Геобиро-Битола (Солунска банка)“, *Зборник на трудови*, Завод за заштита на спомениците на културата, музеј и галерија, 6-7-8, (1978), 183-207; Б. Коропанов, *Битола низ вековите*, Битола 1986, 30-33.

риите на Тесалија, Епир, Малисор, Западна Македонија и Косово, тука бил сконцентриран и Третиот армиски корпус, чии касарни биле изградени во јужниот дел од градот. Како административен и политички центар градот беше сведок на драматичните настани кои го затресоа Балканот и Османското царство. Околу 1830 големиот везир Мехмед Решид Паша Кутахи ги егзекутира арнаутските водачи кај Довленик, а малку подоцна и војската на одметнатиот Мустафа Паша Скодрали кај Прилеп. Овие настани се опишани од патописецот Д. Уркарт во неговото дело „Духот на Истокот, илустриран журнал за патувањата низ Румелија во еден период“²⁴. Опишани се настани воочи судирот со пашата од Скодра, кога во својот говор упатен до локалните битолски христијани везирот побара материјална поддршка од нив. Исплашеното христијанско население собра во краток период сума од 250 000 пјастри, но везирот прифати само една сума од 100 000 пјастри. После победата над Мустафа Паша Скодрали големиот везир подари сума од 100 000 пјастри за изградбата на новиот храм „Свети Димитриј“²⁵. Истовремено, залагањето на локалното христијанско население беше поддржано од новоназначениот митрополит „Големиот протосингел од Константинопол, кир Григориј“²⁶. При своето назначување тој плати пешкеш од 16 500 аспри, при што се здоби со султански берат со кој ги доби црквите и манастирите од градот и околицата. Затоа, во 1830 предводејќи ги христијаните од градот, тој упати молба до султановата канцеларија, молејќи мислење и одобрение во форма на Фетва за поправка на старата црква. На молбата беше одговорено во почетокот на август 1830 со следната Бујурулду, упатена до битолските власти:

„На молба на битолската раја – чија верност и односот кон вечната османска империја е позната – да им се дозволи поправка и проширување на црквата која е малечка и сидовите околу неа се урнале, издадена е бујурулдија со која се дозволува да се отпочнат работите околу проширувањето и поправката на споменатата црква, со тоа да се внимава никој да не се меша во работењето“²⁷.

²⁴ D. Urquhart, *Spirit of the East, illustrated in a journal of travels through Rumeli during an eventful period*, vol II, London 1837.

²⁵ Исто, оп. цит., 347; Арсиќ, оп. цит., 23.

²⁶ Исто, оп. цит., 20.

²⁷ Исто, оп. цит., 23; *Турски документи за македонската историја 1827–1839*, Скопје 1958, сицил 99, л. 20.

Новоназначениот пелагониски митрополит Григориј донесе со себе нови идеи и планови според кои требаше да се изгради новата битолска катедрала. Пред тоа, уште во 18 век парохискиот храм беа едноставни, со дрвен покрив и наос кој беше една издолжена просторија, со мал број на прозорциите и честопати без нартекс. Скромната надворешност и пропорции честопати беа надополнети со просторното спуштање на нивото на подот, за да се зголеми висинската визура на внатрешноста. Меѓутоа, при својот престој или поточно прогонство во Синајскиот манастир помеѓу 1757 и 1762, Цариградскиот патријарх Калиник внимателно ја проучи нејзината базилика изградена уште од времето на Јустинијан. По враќањето во Цариград тој изработи еден предлог-план за стандардна црковна зграда, базирна врз синајската базилика, поткрепена со детални инструкции за изгледот и уредувањето на црковните згради²⁸. Ваквиот тип псевдо-базилики е изграден со три кораби одделени со два реда столбови, при што централниот не е издигнат над страничните. На тој начин при покривниот дел сите три кораби се засведени со двоводен покрив со што е изгубена самата базиликална концепција на осветлувањето²⁹. Овие базиликални цркви имаат нартекси - тремови со аркади од трите страни во форма на перистил (Слика 1). Над тремовите се издигаат катни галерии, познати како „женска црква“, наменети за верниците од женскиот пол и за хорот (Слика 2).

Во овој период на национални преродби се случува едно романтичарско навраќање кон познатите модели на христијанските базилики. Тие всушност и биле синтеза на повеќе разни базиликални модели како што се: црквата во Витлеем, базиликите на свети Димитриј и света Софија во Солун, патријаршиската соборна црква „Свети Георгиј“ во Истанбул и други³⁰. Ваквите архитектонски решенија беа под влијание на традиционалните концепти на ориентал-

²⁸ K. Theocharidou, “Macedonian ecclesiastical architecture”, *Modern and contemporary Macedonia*, vol. I, Thessaloniki n.d., 206-208.

²⁹ J. X. Алексиевска, Е. Касапова, *Архитект Андреја Дамјанов*, Скопје 2001, 14-32; С. Коруповски, *Црквата „Св. Димитриј“ во Битола - два стилски контрасти во една концепција, прилози на ДНУ - Битола*, (1993), 21-28.

³⁰ A. Paliouras, *The Patriarchal church and house, the Oecumenical Patriarchate*, Geneva, Athens 1989, 60-125. Последнава е изградена околу 1600 година, а обновена во 1797 година. Притоа се извршени неколку доградби и поправки во олтарниот простор, каде десниот кораб е адаптиран во параклис на „Света Еуфимија“, додека северниот олтар беше посветен на свети Три Иерарси. На ваков начин патријаршиската базилика „Свети Георгиј“ во Истанбул доби нов план со три кораби кои завршуваат со три апсиди во источниот дел и трансверзален нартекс на запад.

ната хелинистичка базилика и балканските регионални традиции, како што е на пример црквата „Свети Атанас“ во Москополе од 1724, изградена од мајстори-градители од Кримин (Населичка околија)³¹. Кон сево ова треба да се додаде пресудниот историски настан кој го измени животот на православните христијани на Балканскиот Полуостров, а тоа е мировниот договор Кјучук Кајнарџа од 1774 година помеѓу Османската империја и царска Русија. Со овој договор рускиот цар доби концесии за христијаните на Балканот, под што се подразбираше и обновата на нивните цркви и манастири.

Сите овие историски настани и нови архитектонско-уметнички концепции влијаеја да се направи една синтеза помеѓу левантинско-ориенталната базиликална традиција и западно-европските нео стилови, особено популарни во италијанските градови. Италијанскиот барок е видлив низ ентериерот на храмовите, особено рококо и нео-ренесансата, како што е на пример западниот портал од битолскиот светодимитриевски храм. Изведен после 1830 година тој е изработен во нео-класистичките традиции со примеси на рококо, а на крајот е колориран според античките традиции. (Сл. 3). Наспроти раскошната декорација на ентериерот, надворешните фасади се аскетско едноставни, што е уште еден аспект на ориенталните традиции и верувања. (Слика 4). Сите овие решенија ќе влијаат на протомајсторот Павле Алегрија од с. Кримин (Населичка околија) при изградбата на „Свети Димитриј“ во Битола. Освен преданието, тој не оставил никаков запис врз зградата, освен едно зачувано писмо, (каде и извесно време престојувал) до братството на Рилскиот манастир, каде ја изградил новата манастирска црква. Врз неа тој го оставил црковно-славјанскиот запис во која се потпишал како „1835 Протомаистор на оваа света црква Павле Јоанович от Сисаниска епархија от село Кримин“. неговите помошници се наведени со своите имиња: „1835 Кресте, Димо, Јоанно от село Кримин“³².

³¹ Wace and Thompson, op. cit., 72.

³² Неговиот прекар Алегри доаѓа од италијанскиот – брз, жив, весел. А. Василиев, **Български възрожденски майстори**, Софија 1965, 157, заб. 1, 267-269; Арсиќ, оп. цит., 41; Р. Михајловски, **Ескуре за биџолскиот соборен храм „Св. Димитриј“ и неговата камена илустрација**, **Зборник на трудови бр. 9**, Завод за заштита на спомениците на културата, музеј и галерија - Битола, (1988), 73-77; Истиот, Прилози за проучувањето на храмот „Св. Димитриј“ во Битола, **Пелагонитиса** 7/8, (1999), 117. Во своето писмо од 28 март 1841, пишувано во Битола, тој им го препорачал на манастирската управа Михаил Зограф за живописец на новата црква од Рилскиот манастир.

Неговите градителски идеи ќе ги инспирираат и неколкуте градителски тајфи во регионот, помеѓу кои и фамилијата Рензовци и нејзиниот познат претставник Андреја Дамјанов. И кај Дамјанов е присутна симбиозата помеѓу античките, рано-христијанските и нео-стиловите со влијанија на исламските традиции од Медитеранот, на кои тој ќе им даде авторски печат³³.

Во ентериерот на базиликалната архитектура иконостасот добива уште поголемо значење бидејќи целосното внимание на верниците се насочува кон олтарниот дел којшто поседува раскошно изрезбана фасада украсена со скапоцени икони. Овој дел на храмот има богословско-дидактички карактер и во него се одвива литургискиот чин и проповедта. Во битолската светидимитриевска црква иконостасот е со монументални размери, (21,5 м во широчина и 8 м во висина), со богата ажурна резба и раскошна иконографска програма, поради што и горниот дел на иконостасот е благо наведнат кон верниците. Наспроти тоа живописот е доста скромен и е распределен во олтарната апсида, во централниот свод, потоа околу северниот, јужниот и западниот влез. Според резбата, мотивите и стилот иконостасот му припаѓа на Епирската резбарска школа, додека иконографијата е под влијание на Венецијанските сликарски школи, Критската школа и епирските работилници. Се разбира, сите овие уметнички традиции и занаетчиски вештини се присутни во повеќевековната дијецезална припадност кон Првојустинијанската, Охридска архиепископија. Ваквиот тип на иконостаси од истата копаничарска школа можат да се сретнат и во Епир, каде што копаничарството е високо развиено. Иконостасите изработени во нивната копаничарска работилница сочувани се во Берат, Аргирокастро, Корча, Лабово-Дрополис, Лушње како и во битолската црква „Свети Димитриј“. Судејќи според стилските карактеристики, начинот на изработката и

³³ Хаџиевска, Касапова, оп. цит., 13-16. И кај Андреја Дамјанов како и кај Павле Алегрија надворешноста на црквата е доста едноставна, со портици кои ја обиколуваат од трите страни, што е антички концепт. На фасадите на апсидата и околу порталите се изведуваат плитки релјефи во камен или мермер. Мотивите се стилизирани гирланди, антички столпци, фигури од ангелчиња и светители. Апсидалната фасада е обложена со повеќеаголни аркади и тенки камени столпчиња. Сето ова е во контекст на интимноста со религијата, својствено за медитеранските и ориенталните култури. Внатрешноста е нагласена со естетско-уметничката раскошност, наспроти едноставната надворешност. Овде треба да се додадат хеленистичко-византиските, старобалканските и исламските влијанија во една длабока синтеза со новите стилови кои доаѓаат од централна Европа и Италија. Ентериерот е осмислен со интимна мистика, со скромна светлина што доаѓа од прозорците и полиелеите донесени од Венеција.

изборот на мотивите овие иконостаси се работени од тајфата предводена од протомајсторот Стефан³⁴.

Иконописците кои ги изработија иконите за иконостасот, како и голем број икони низ битолскиот храм, Георги Зограф и син му Емануил од Селица се потпишале на долниот дел од престолната икона „Собор на архангелите“ во 1846 година³⁵. Покрај иконите тие го осликале поголемиот дел од сидните површини во „Al secco“ техника, додека неколку сцени во олтарот и наосот се потпишани од Наум Георги Хриси. Георги и Емануил се со високи уметнички познавања, а нивниот опус излегува вон границите на црковното сликарство. Веројатно нивното познавање и зрелост се должат на нивниот престој во Венеција и над силното влијание на Венецијанската школа. Во архивот на храмот е зачуван еден цртеж врз хартија со формат 30,5 на 18,5 см. Цртежот е со кафеаво мастило, а предатвено е Вознесението Христово, со Исус кој благословувајќи лебди врз облаци. Има ореол околу главата, а облечен е со развиорени хитон и химатион. Целата композиција е обрабена со шрафирана рамка. Се работи за автор со забележителни цртачки способности и може да се атрибуира на Георги или Емануил и нивната авторска тетратка. (Слика 5).

Со донесувањето на Хатихумајунот од 1856 година на султанот Абдул Мецид се зголемија граѓанските права на припадниците на христијанската и еврејската религија, „во градовите, паланките и селата, каде што населението му припаѓа на истата вероисповед нема да се прават никакви пречки при поправката на зградите наменети за верата, за училиштата, на болниците и гробиштата, според нивниот

³⁴ J. Pettifer, *Albania*, London, New York 1996, 193.

³⁵ И. Снегаров, **Грчки кодекси на Пелагониската митрополиџ**, Софија 1948, 7. Според натписот на иконата напишан во грчка редакција „сите икони на битолската црква „Св. Димитриј“ - господови и празнични, распјатија и позлатата на темплото, со исклучок на иконата на Дванаесетте апостоли и пророците, биле испишани во 1846 година от Георги Зограф и неговиот син Емануил од Селица (Селце), Сисаниска епархија“. Според овој натпис Снегаров заклучува дека околу 1846 година „Свети Димитриј“ била единствената и главна црква на битолското население. Според него црквата поседувала и голем број на разновидни архивски материјали, главно сметководителни документи. Дел од нив се проучени, а кодексите на Пелагониската митрополија се од голем формат и содржат документи од периодот помеѓу 1826 и 1895. Во нив се наведени и имињата на неколкуте архиереи: Григориј од 1826 до 1833, кога и била изградена црквата, додека по 1833 бил хиротонисан за Вселенски патријарх Григориј 4.; потоа кодексот на митрополитот Герасим од 1833 до 1854; митрополитот Партениј од 1869 до 1874 и на крајот митрополитот Александар од 1891 до 1895.

стар план³⁶. Ова предизвика бран на интензивно обновување и градење на нови цркви и верски училишта. Во Битола, христијанското население се зафатило со изградба на нов храм „Св. Недела“ во 1863 година и нова црква посветена на Рождество на Пресвета Богородица во 1876, на местото од постар параклис³⁷.

Во ваква атмосфера пристигнал во 1865 во Битола, познатиот руски архимандрит Анонин. За црковниот живот во Битола, како и за неговата посета на храмот „Св. Димитриј“ во секојдневието на христијанската заедница е зачуван еден негов запис:

„На вечерта со соборот на свештениците раководи владичкиот протосингел кого ни го претставија со словенско име: отец Стојчо. Се разбира сета богослужба се одвиваше на грчки јазик. Огромната црква со пет олтари беше преполна со народ. По завршувањето на службата, ја обиколивме. Без оглед на својата големина, таа е темна, ниска и доста непријатна. Изградена е неодамна од бившиот Пелагониски митрополит Григориј, и од Вселенскиот патријарх (кој сега живее во пензија во Константинопол) и е посветена во чест на св. великомаченик Димитриј. Реткост во неа, што не се среќава на Исток, се двата олтари (Преображение и Св Григориј Богослов) сместени во клиросите (хоровите), во одделот што е исклучиво наменет за жените, според обичајот на Исток. Со големо внимание ова ни го покажуваше самиот отец протосингел, односно „отец Стојчо“ по народното кажување, а на деловниот јазик – архимандрит Синесиј³⁸“.

Но, ова е значаен период за храмот „Св. Димитриј“ кога е даруван, украсуван и уредуван од верниците и многубројните еснафи. Тие даруваат нови икони и утвари како што е големата икона „Воздвижение на чесниот крст“, подарена од анцискиот еснаф во 1877 година, потоа

³⁶ Љ. Љапе, **Новите реформи во Турција и нивниот одраз во Тетовско и Тетово низ историјата**, кн. 2, Тетово 1982, 239.

³⁷ Снегаров, оп. цит., 9; Р. Михајловски, **Храмот „Рождество на пресвета Богородица“**, Битола 1994, 5-10. Црквата „Света Недела“ била осветена од Пелагонискиот митрополит Венедикт, според мермерната плоча над влезот во црквата. До неа се наоѓаат гробиштата каде се погребани некои од илинденските борци. Црквата посветена на Богородица била изградена со иницијатива на Др. К. Мишајков, Д. Робев, Д. Радев во 1876. И покрај спротивставувањето на Вселенската патријаршија, битолското население лојално на Егзархијата побарало со Истилјам да се назначи новиот Егзархиски митрополит Евстатиј. Но, Високата порта не му издала берат, така што тој не пристигнал во Битола.

³⁸ Архимандрит Антонин, **Поездка в Румелию, члена сатрудника императорскаво рускаго археогического общества**. Санктпетербург 1879, 258-260; А. Матковски, **Македонија во делата на странските патописци 1864-1874**, Скопје 2000, 92-93.

иконата „Св. Спиридон“, од папуцискиот еснаф, иконата „Св. Јован Крстител“ е подарена од казанцискиот еснаф, иконата „Три Светители“ од бакалскиот еснаф, потоа иконите „Света Троица“ ја крунисува Богородица од 1854 и „Богородица со Христос и светители“ од 1866 година, обете иконописани од Никола Михаилов од Крушево и други. Меѓу другите подарени и зачувани дела се и неколку претстави сликани на платно: Цар Давид во храм, Распятие Христово, како и академски насликаниот портрет на пиника од 1901 година³⁹. Многубројни дарители ја помагаат црквата и повеќе милосрдни установи на кои таа им беше старател. Некои имиња на битолските донатори сè уште се паметат, како на пример: битолчанецот Мушико, Домника Дананбаши, Адам Никаруши, потоа браќата Јани и Теохар Димитри Пиника од селото Магарево и други. Последниве заработиле големо богатство тргувајќи со египетскиот памук во Александрија. Во 1896 година, Јован Пиника оставил со тестамент 10.000 британски фунти во Народната банка во Атина, од каматата требало да се издржуваат: самата црква „Свети Димитриј“, болницата „Благовештение/Евангелизмос“, женската гимназија, старскиот дом и сиропиталиштето⁴⁰. Поради тоа неговиот портрет заземаше почесно место во просториите на храмот во Битола. Овој забележлив портрет, со карактеристики на академско сликарство и колористички пристап беше насликан од Константин Партенис во Виена во 1901, каде што тој и студираше уметничка академија⁴¹.

Покрај големата збирка на сликарски и иконописни дела во црквата се сочувани збирки на црковни книги, литургиски предмети, одејанија и предмети од навистина богатата историја на овој храм. Поради тоа и во 1990 беше направен еден обид овој материјал да се класифицира и зачува. Тука треба да се споменат мермерните чешми во форма на лавови, големиот метален сандук за чување пари, сребрената петохлебница, колекцијата на лажички, свездички и копја,

³⁹ Снегаров, оп. цит., 6-7; Р. Михајловски, *Храм „Св. Вмч. Димитриј“, Црковен музеј и ризница, (Каталог)*, Битола 1990.

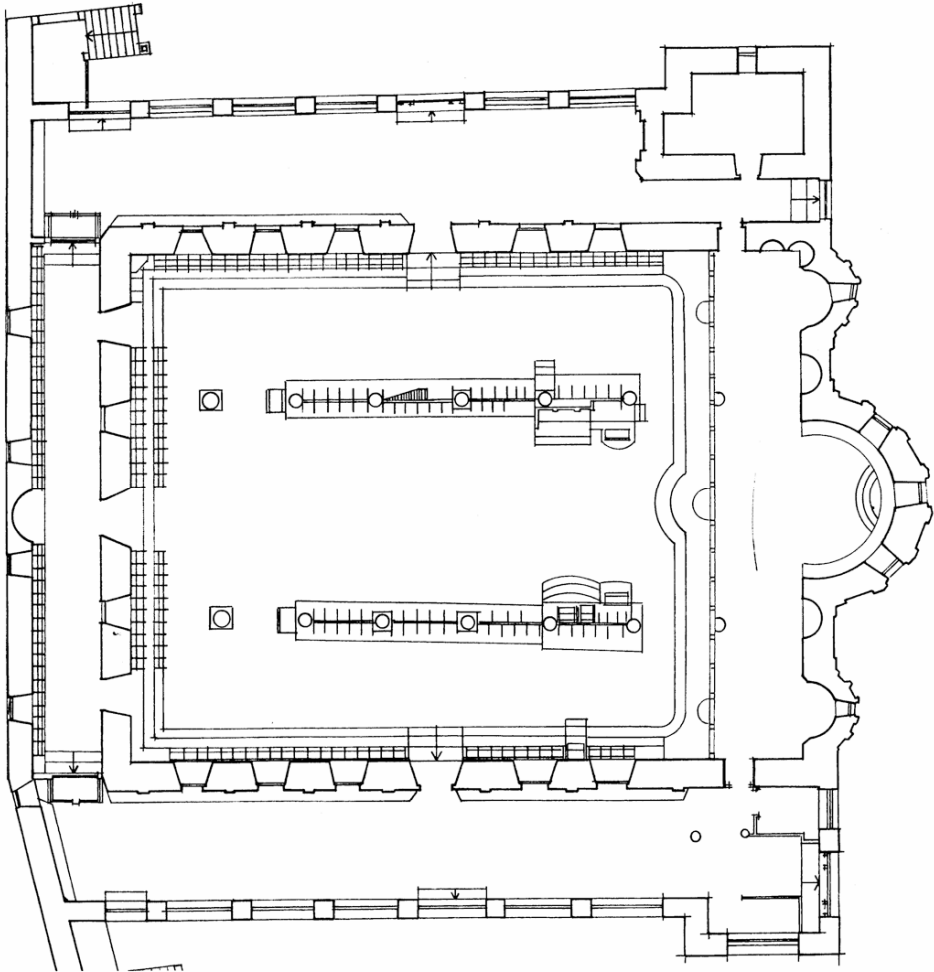
⁴⁰ П. Бојадиевски, *Здравството во Битола низ вековите*, Битола 1992, 220-221; К. Битоски, *Дејноста на Пелагониската митрополија 1878-1912*, Скопје 1968, 88-89; Арсик, оп. цит., 47.

⁴¹ Константин Партенис е роден во Александрија (Египет) во 1878 година, а починал во Атина во 1967 година; Студирал ликовна уметност на Виенскиот универзитет, а во 1901 го насликал портретот на Пиника со фес и костум по тогашната османска мода. Види: А. Худџ, *Κονσταντίνος Παρτενίς (1878-1967)*, *Ο ΕΛΛΗΝΕΣ ΖΩΓΡΑΦΙ*, 2, Атина 1967, 14-53; Љ. Христова, „За ликовната уметност во Битола 1880-1918“, *Перистил* 31-32, Загреб 1988/89, 178.

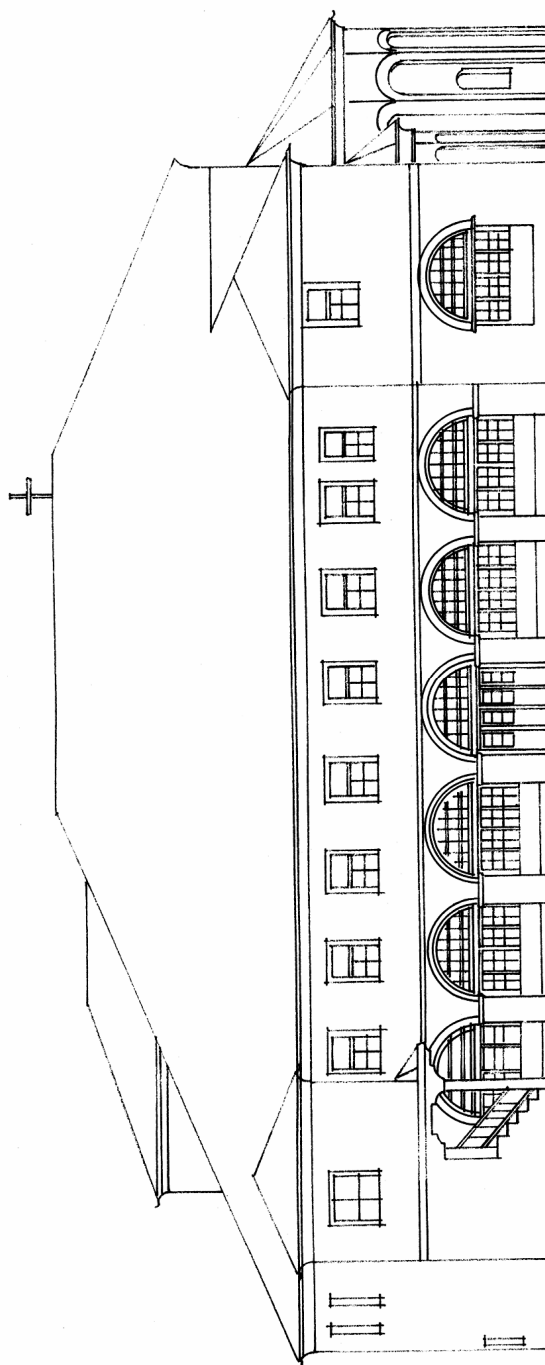
путири, владичката митра, садови за темјан кои се зачувани во црковната ризница во северниот нартекс, два цртежи од камбанаријата, како и и бројни документи за постарата и поновата историја на оваа битолска црква.

На крајот треба да се спомене дека во соборната црква „Св. Вмч. Димитриј“ е содржана целата историја на Битола во мало. И не само тоа, тој храм е духовен светилник низ вековите, црковен споменик кој успеал да ги преброди природните и воените катастрофи, особено Првата светска војна кога градот претрпе разурнувања.

Денес овој битолски храм е помеѓу најважните градби од културата и историјата на овој град, како и еден од најдрагоцените споменици на културата од деветнаесеттиот век на територијата на Република Македонија.

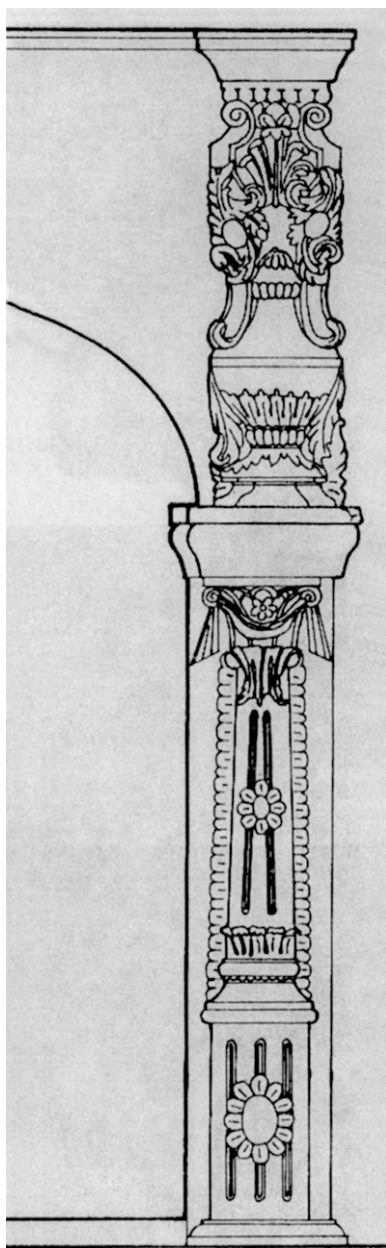

Слика 1

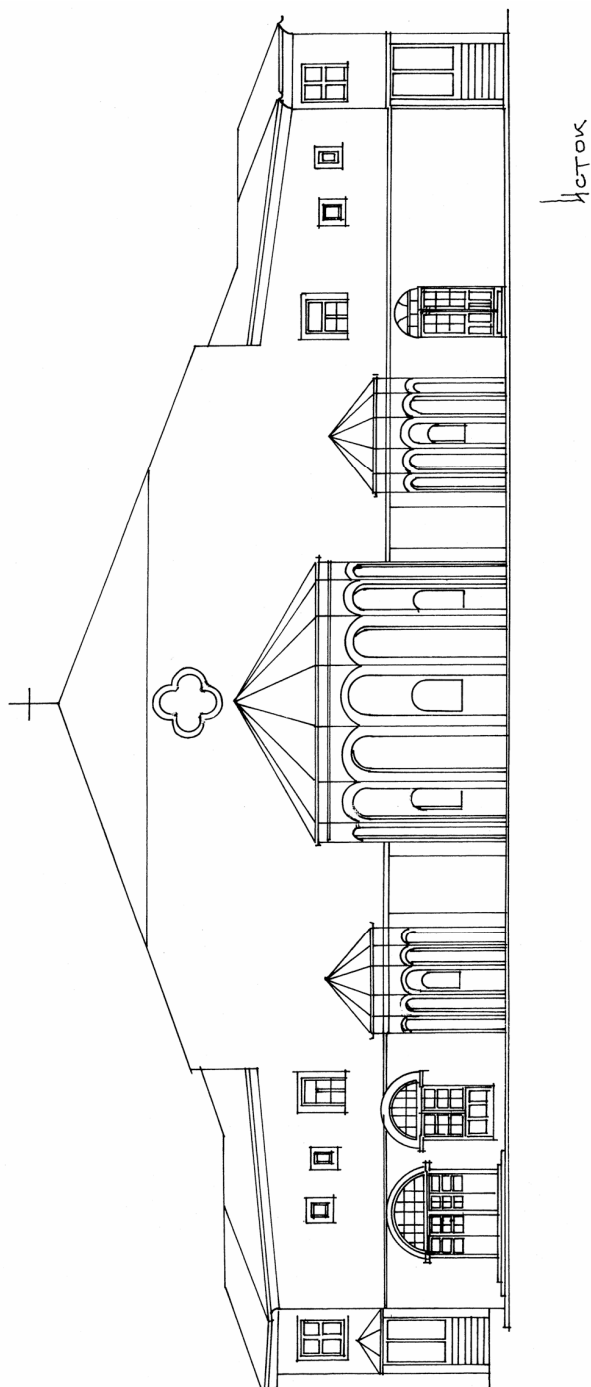

ЈУГ

Слика 2

Слика 3

Слика 4

Слика 5

Александар СТЕРЈОВСКИ

Занимливости (Први нешта)

Кукни и персонални часовници

Отворањето кон Европа, патувањето и престојот на нашинци низ светот како студенти или трговци придонесе за појавување на многу технички и други новини во Османската империја. Резултат на тоа беше што некогашниот тврд антагонизам кон она што е странско да се замени со слободни и чести посегања кон тоа што е практично, а кое го олеснува животот и го унапредува производството. Така започна и процесот хронично безволната и сонлива средина да се буди и да се преобразува.

Се пројавија желби и за повисоко образование. Млади, главно синови на ситуирани христијански, но и од беговски семејства, одлучуваат школувањето да го оформат во европските центри и на тамошните универзитети. И тие оттаму носат и нов дух и нов, европски, курс во земјата.

Се случи, меѓу останатите технички и други новини што се појавија, да се и кукните и персоналните часовници.

Во 18 век почнува нивно позабележително присуство, а во 19 тоа уште повеќе е проширено. За тоа има и сведоштва. Сиден часовник во 1801 год. регистриран е во битолски дом. Му припаѓал на Хаџи Хусеин ага, син на Рустем. Според проценката на пописната

комисија, која пописот го направила по смртта на сопственикот, вредноста му изнесувала 3633 аспри¹. За домашен часовник, набавен во Виена од прилепчанец-трговец, кој секој 15 минути продуцирал пријатна музика, даваат податоци Англичанките Мекензи и Ибри во 1863 год.² итн.

Покрај сидни, односно домашни, рано се појавуваат и персоналните часовници.

Во оставнината на веќе спомнатиот Хаџи Хусеин ага, покрај куќниот, бил откриен и џебен. Бил проценет на 1272 аспри³. Друг, кој се носел во пазува со ќостек, бил пронајден во 1824 год. и во оставнината на Хуршид паша, поранешен битолски румелиски валија и командант на армијата што војувала против Али паша Јанински⁴. За часовник што се носел „на рака“ податоци дава Дејвид Уркухар (1833-1838)⁵.

Носењето џебен часовник стана толку шик и општо, што го прифатија и жените, и оние од харемите. Бил помал и неговото место било во појасот⁶, наспроти во џебот од џамаданот кај мажите. Од џамаданот до џебот врската била долг сребрен или златен синџир.

Трговијата со часовници, поаѓајќи од тој интерес, додека немало домашно производство, била вносна. Од Европа до Македонија се дистрибуираат преку Солун, но доаѓаат и преку други пристаништа⁷. Набргу, часовничарскиот занает започна да се совладува и од месните занаетчии и на пазарот да се појавуваат и домашни⁸. Во 1827 год. во Битола има, на пример, 5 часовничари⁹. Бројот им е скромн, скромн им е и во 1856 год. што е причина да не можат да формираат еснафско здружение¹⁰. Резервните делови и понатаму

¹ „Турски документи за македонската историја“, 1, 1800-1803, Научен институт за национална историја на македонскиот народ, Скопје, 1901, 96

² „Македонија во делата на странските патописци“, 1850-1864, Подготвил Александар Матковски, „Мисла“, Скопје, 1992, 596

³ „Турски документи за македонската историја“, 1, 1800-1803...96

⁴ Исто, 4, 1818-1827, 89

⁵ „Македонија во делата на странските патописци“, 1827-1849...364

⁶ Исто, 1864-1874...175

⁷ „Извештај за Битолскиот пашалак на францускиот вицеkonzул во Битола Белег де Буга од 1856 година“, Редакција и превод Сузана Стамболиска, Државен архив на Република Македонија, Скопје, 2005, 103.

⁸ Исто

⁹ „Турски документи за македонската историја“, 5, 1827-1836...18

¹⁰ „Извештај за Битолскиот пашалак...“, 95

доаѓаат од странство, а како добавувачи обично се битолските трговци што патуваат низ Европа. Во пописот на оставнината на битолчанецот Спираки, син на Михаил, направен на 28 септември во втората декада од 19 век (годината не е позната) биле пронајдени дури 116 часовничарски стакла¹¹.

Часовникот бил скапа и ценета стока. При грабежите бил во потесниот список, посебно на припадниците на башибозукот по Илинденското востание, што довело на пазарите да се појават многу¹².

Од најраните времиња часовникот имал значење и на статусен симбол. Колку бил побогат со украси и поредок во изведбата, толку бил поскап и поценет. Имало и такви кои чинеле мало богатство. Часовникот на Хуршид паша од 1824 год. бил златен и украсен со бројни бесценети камења. И денес, заради суети, има часовници кои чинат не помалку од 10 милиони евра¹³.

Црквата „Св. Недела“ и првиот водокрст во неа

До 1870 год., кога е подигната „Св. Богородица“, во Битола постојат две цркви, „Св. Димитрија“ и „Св. Недела“. Првата е постара и имала долга и бурна историја. Била мала и неугледна и многупати крпена и доградувана што ќе трае до 1830 год., кога е подигната денешнава. Била и единствената и од многубројните, како што тврдат преданијата, од предосманскиот период, само таа успеала да ги преброди премрежјата. Втората, светонеделската подигната е 1863 год. Се јави како потреба на новодојденците во градот, кои бегајќи од зулумите и тешкиот живот во селата, масовно го окупираа градот. Се лоцираа главно во приградските населби, најмногу во Ген-имаале.

Во почетокот богослужбата во црквата „Св. Недела“ е на словенски јазик. Свештеникот Константин е првиот што ја изговара божјата реч на јазикот на посетителите и кого сите го разбираат. За да биде легална и трајна таа новина, неколкумина еснафлии, во дого-

¹¹ „Турски документи за македонската историја“, 4, 1818-1827, 9

¹² „Илинденски Зборник“, 1903-1953, Институт за национална историја, Скопје, 1953, 51

¹³ Благојче Крстевски, „Пропусница за елитата“, „Утрински весник“, Скопје, 29-30 септември 2007, 28

вор со поистакнати граѓани од словенската заедница, побрзаа за истата да добијат и благослов од битолскиот владика Венедикт, под чија јурисдикција спаѓала црквата. Првично ја одобрил, но под жесток притисок на радикалните струи од патријаршиската заедница, со интриги и подмолни игри, дозволата почнала да се негира и отповикува. Престана да се слуша дури и единственото дозволено, „Господе помилуј“. Словенските книги беа одземени и искинати, а свештеникот Константин остранет од црквата. Му била измислена и некаква интрига за русофилство и за заговор, па се нашол и во затвор каде престојувал повеќе од месец и половина. Со тоа напoлно заврши кратката историја на употреба на словенскиот јазик во Битола¹⁴.

За Велигден 1864 год. направен е исклучок. Се дозволи да се пее на словенски јазик. Дозволата, меѓутоа, била дадена со бројни понижувачки условувања и ограничувања. Делот што требало да се пее од евангелието морал да биде превод од грчко евангелие, да биде на парче хартија, да биде напишан не со кирилица, ами со грчката алфавита. Сето тоа владиката го направил, според битолскиот дописник на весникот „Светилник“, „не за дру̀го, ами да се ру̀гае на нашио̀т јазик“¹⁵.

Во вакви сложени и напнати услови, неколку години подоцна, поточно во 1869 год. за првпат била организирана свеченост-водокрст во црквава. Најзаслужен за тоа бил неуморниот Димко Радев, кој имал заложби и за воведувањето на народниот јазик во училиштата. Ден пред Водици организирал копање вир и пуштање вода во него. Водата вечерта замрзнала што било добар знак дека годината ќе биде берикетна. Пред фрлањето на крстот била одржана свечена богослужба, па потоа сиот народ излегол во дворот за да присуствува на чинот¹⁶. Во таа прилика бил избран и домаќин за следниот водокрст, што подразбирало и обезбедување на погачата. Наредните домаќини според договорите требало да се бираат по пат на случајност, да биде оној што ќе го пронајде парето од погачата¹⁷.

Водокрстот во „Св. Недела“ продолжил да се празнува и одбележува и во годините и децениите што следат. Во првата деценија

¹⁴ „Македонија во делата на странските патописци“, 1864-1874, 94

¹⁵ „Светникъ“, бр. 17, 24 јули 1864

¹⁶ „Македонија“, бр. 10, 1 февруари 1869

¹⁷ Горѓи Димовски-Цолев, „Генимаале“, Зб. „Битола низ вековите“, 7, Педагошки факултет, Битола, 2004, 28

од 20 век Милтон Манаки со својата Камера 300 регистрира едно но, за жал, филмот е изгубен¹⁸.

Во врска со водокрстот во „Св. Недела“ како прво и неодминливо прашање што се наметнува е дали тој од 1869 год. е првиот воопшто во Битола и ако ги имало на кои места биле организирани. За други водокрсти во Битола нема податоци, но тоа не значи дека ги немало. Познато е, на пример, дека фрлањето крст во Охридското Езеро било масовна и популарна христијанска свеченост која никој не ја попречувал. Некаков алтернативен водокрст се случувал и во Скопје во водите на реката Вардар¹⁹. Во Битола ако постоел би требало да биде само во дворовите на битолските цркви, во „Св. Димитрија“ и во „Св. Богородица“.

Промени во домашнојто мени

Деветнаесеттиот век донесе промени и во структурата и во начинот на исхраната.

Првин се промени бројот на оброците. Кон стандардните два, се придодаде и појадокот, кој, скоро обврзно се прескокнувал. Без него, како прв оброк фигурирал ручекот. Се конзумирал додека пладнувал или пасел севгарот, додека се чекало да одмине жегата за да продолжи жетвата, односно додека ќепенците биле спуштани за пладневен одмор, а мајсторот дремкал во некој агол од својот дуќан. И овој оброк, макар што ги соединувал двата, бил скромен, се состоел од неизбежното бело сирење, од кромид, лук, праз, црвени пиперки. Се конзумирале и многу краставички, главно без сол. Биле мали, но за западноевропејците, кои имале прилика да ги вкусат, многу вкусни²⁰. Цвеклото, репката, донекаде и зелката биле непознати, а компирот имал третман на редок деликатес („Помнам, вели Русинката М. Карлова (1868), дека во Кичево, архиереоѝи нѝ зошѝеваше со јадење од комѝири од својѝа бавча: комѝироѝи ни зо послужија како најоѝмена рейќосѝ“²¹).

¹⁸ Павле Константинов, „Браќа Манаќи“, „Млад борец“, Скопје, 1982, 127/1

¹⁹ Кузман А. Шапкарев, „Избрани дела“, том четврти, приредил д-р Томе Саздов, „Мисла“, Скопје, 1976, 110, 129

²⁰ Извештај за Битолскиот пашалок...“64

²¹ „Македонија во делата на странските патописци“, 1864-1874, 166

Вечерата била најобилниот, всушност била главниот оброк и време кога сето семејство се збирало на едно место. Тогаш се градел семејниот амбиент, се разрешувале материјални и други проблеми, се кроеле планови за наредниот ден и за иднината. Вечерата била прилика да се поигра и со рулчињата, да се казнат или укорат оние што не си ги извршиле задолженијата. Заради обилноста и мрснотијата од пастрмата или од другото тешко сварливо месо, поединци дежурале скоро целата ноќ.

Ваквиот распоред започнал под тие влијанија да се руши и да се осовременува. Промената, очекувано, се случила во семејствата со европски искуства, а како позитивна да се прифаќа и од други, за да стане на крајот општ стандард. Појадокот на тој начин конечно се инаугурирал и си го зазел местото на нашата трпеза.

Се јави промена и во структурата на храната. Започнале да се користат и земјоделски производи што не биле познати кај нас. Се откри грашокот, кој во Битола пристигна во 1852 год. Заслугата му припадна на првиот британски конзул, Џон Аугустус Логворт²².

Големо влијание во промената во исхраната имаат и лазаристите од редот „Сен Венсан де Пол“ во Битола. Покрај својата црква, која се наоѓала на Широк сокак, од нејзината источна страна, имале подигнато огледна зеленчукова и овошна градина од 11 хектари која, за свои потреби, со љубов и голема одговорност ја обработувале. Со изобилството вода добиена од јазот што протекувал низ градината, одгледувале и зеленчук што дотогаш бил непознат во Битола, а семето го набавувале од матична земја, Франција. Лепавек, основоположникот на мисијата, како и Касањ, супериорот, направија, од неа, како што тврдат современиците, „револуција на ѝазароиџ за зеленчук и овошје“. Не само слуги на паши и бегови што доаѓале со молби за семиња, гранчиња за калемење од новите сорти овошки и за совети, доаѓале и професионалните бавчанци²³.

Во последните децении на 19 век и компирот трајно се настанува на нашата софра. Доматот, пак, долго ќе го нема третманот и значењето што му се придава денес. Се конзумирал ретко, се избирал зелениот, не да ја зботати салатата, ами да биде додаток на варилата.

²² Исто

²³ Артур Друлез, „Историјат на редот Лазаристи од Битола 1857-1930, Колец „Сен Бенуа“ Истанбул, 1949 (ракопис, сопственик Католичка црква, Битола) 7, 34

Масџика за цваќање

Во 1855 год. во Цариград во превод на Раина Попович, објавена е „Христоидиа“, мала книшка од седумдесетина страници и од мал формат. Напечатена е во „типографијата“ на Давинчианов во Цариград. На кориците, на кои има и неколку арабески, стои дека е второ издание. Тоа од своја страна, пак, открива дека интересот кон неа на времето бил голем и дека многумина посакале да ја имаат во својот дом. Дошла и до Битола и ја имало и во битолските семејства, а еден примерок дојде и до нас. Пронајден е во некој сандак каде се чуваат обично стари и заборавени работи, а во домот на Наум Николовски-Шкарна. Целејќи дека книгата разоткрива дел од нашиот граѓански живот во 19 век и дека не изгубила многу од актуелноста на пораките, на свој трошок и во тираж од 200 примероци Николовски во 2004 год. ни ја понуди на увид. Беше во право, многу кодекси што се промовирани таму, важечки се и можат да се користат и денес.

Делото има 29 глави и две содржински целини. Делот од 1-12 глава го претставува кодексот, другиот е кус историјат на грчката античка филозофска мисла со главните претставители (Сократ, Платон, Аристотел, Исократ, Питагора и др.).

Во главата бр. 7 со наслов „Со какво благоречие треба да разговараш со секого“, а под заедничкиот редослед на препораките со број 111, се советува: „Многумина е срамота и неприлично е кога разговараш, со заби да ја држиш кајата или масџика да цваќаш и да кажуваш неразбирливи зборови“²⁴.

Посредно, ете, се потврдува дека масџиката за цваќање и во 19 век ја имала истата популарност и го имала истото уживање што го има и денес.

Тоа, меѓутоа никако не значи дека историјата на масџиката за цваќање започнува од 19 век. Постојат податоци кои откриваат дека била дел од катадневното и многу порано. Популарна била и во раниот османски период. Австрискиот католички свештеник од 16 век Стефан Герлах, кој во Истанбул престојувал пет години (1573-1578) и кој добро го запознал животот во Османската Империја, посебно во Истанбул, е првиот кој оставил податоци. Во својот многу ценет па-

²⁴ Наум Николовски-Шкарна, „Кодекс на Доброто Однесување на Нашите Предковци во Турско Време од 1855 година“, Битола, 2004, 37

топис, меѓу другото говори и дека најмногу ја употребувале младите, верувајќи дека со неа се придонесува за пријатен здив и бели заби. Развеселените уживатели, правеле, како и денес, усни балони, кои потоа ги експлодирале зад грбот на случајните минувачи, предизвикувајќи смешни ситуации²⁵.

Мастикава, инаку, се добивала од смола на дрво што најмногу го имало на островот Хиос, а чие латинско име е лентискус. Османлиите смолата ја именувале со сакис, па и островот се преименувал во Сакис. Производството било монополизирано и целосно му припаѓало на падишахот.

Покрај Герлах и Де ла Мотре потврдува дека гумата за цвакање најмногу ја користеле помладите, посебно женскиот свет. Открива, исто така, дека смолата учествувала и во производството на алкохолни пијалоци (рецина) а и во индустријата за мириси²⁶.

Историјата на мастиката за цвакање има, всушност, многу длабоки корени кои се протегаат дури 7.000 години пред нас. Археолошките истражувања во Северна Европа, што ги направи во наше време Елизабет Авелинг, проф. на Братфорскиот универзитет, говорат дека и младите од каменото време ја имале во катадневнието како уживање²⁷.

Современата гума за цвакање, чие масовно производство започна од 1848 год. во САД, во Европа дојде заедно со американските војници за време Втората светска војна. Меѓу двете војни во Битола и во Македонија се употребувала мастика за цвакање што се добивала од смола на бор и од ела. Така-речиси сите помали битолски бакалници располагале и ја продавале за многу ситни пари. Ја немала, навистина, еластичноста и пријатноста на смолата од Хиос, но откако убаво ќе се натопела со плунката се добивала некаква смеса и ја вршела скоро истата функцијата на останатите мастики за цвакање²⁸.

²⁵ Стефан Герлах, „Дневник на едно патување до Османската Porta в Цариград“, „Отечествен фронт“, София, 1979, 69

²⁶ „Балканот во делата на странските патописци 1664-1779“, 2, Приредил Александар Матковски, „Култура“, Скопје, 1992, 115-116

²⁷ „Гуми за цвакање од каменото време“, „Нова Македонија“, Скопје, 7 февруари 1997, 9

²⁸ Д-р Александар Стерјовски, „Долгата традиција на употреба мастика (жвака) на Балканот“, „Денови на науката на Р. Македонија и Р. Бугарија“ (реферати од првата меѓународна научна средба „Денови на науката“, Друштво за наука и уметност-Битола, Р. Македонија и Сојузот на учените на Р. Бугарија-Софија, Р. Бугарија, Битола, 1999, 176

Прво фотоапаратче и првиот фотоапарат во Битола

Битола со право се гордее со „Камера 300“ и со браќата Манаки. Сосема малку се знае, меѓутоа, дека Битола е и меѓу првите, ако не и прв град на Балканот со фотоапаратче. Регистрирано е уште во далечната 1868 год. Русинката М. Карлова во врска со него и во врска со другите посебности на градот, има забележано: *„Во ишио ушије се разликува Бишола од другите ишурски градови? Тоа е иосиоењето аишека, фотографски салон, слајкарница, а, ишио ишака, и наишици на фирми (на ирчки јазик) на некои дуќанчиња“*²⁹.

Каде било лоцирано, на кого му припаѓало, со каква апаратура располагало, од каде била и по која цена била набавена, кои биле корисниците на услугите итн., останува, се разбира, дополнително да се одгатнува.

Фотографскиот апарат во ова ателје, меѓутоа, не е и првиот што се појавил во Битола. Имало и пред него.

Британскиот конзул Карло Калверт, кој во Битола пристигнал во 1861 год. е еден од првите што го донел. Фотографирањето му било пасија и голема љубов, дури, како што известува Јохан Хан (1863), со него и многу *„сериозно се занимаваше“*³⁰.

Но, и тој имал претходник. Тоа бил Секел, а Секел бил, исто така, службеник во конзулатот. Во некоја од просториите на конзулатот уште пред доаѓањето на Карло Калверт имал организирано и фотолабораторија која веќе работела. Кога го открил тоа новопристигнатиот конзул, не само што не дал наредба да се затвори, ами и тој лично се приклучил, помагајќи му на поискусниот³¹.

Кој бил фотографскиот интерес на обајцата, кои битолски агли ги одбрале, кои личностите им позирале и дали, воопшто, оставиле зад себе некакви регистрации, се мошне интересни и провокативни прашања. Доколку се откријат денес би биле несомнено многу скапоцен документарен материјал за Битола и за Македонија.

²⁹ „Македонија во делата на странските патописци“, 1864-1874, 199

³⁰ „Македонија во делата на странските патописци“, 1850-1864...650

³¹ „Македонија во делата на странските патописци“, 1850-1864, 650

Прва камбана во османскиот период во Бишола

Звукот на камбаната муслиманските верници отсекогаш ги дразнел и ги ангажирал на жесток отпор. Тоа е причина рано да започне ревносна акција камбанариите да се рушат, а камбаните да се уништуваат.

Рицарот Арнолд фон Харф (1496-1499), поаѓајќи од личното искуство, меѓу првите го отсликува застрашувачкиот уништувачки порив во Османската Империја и резултатите од него. Има забележано дека во Одрин сретнал пространо поле со непрегледен број искршени камбани, сите донесени од балканските христијански земји. Тоа било, според него, резултат на една педатно реализирана султанска наредба упатена до секој војник, оној кој се враќал дома да понесе, ако не цела, барем дел од камбана. Бидејќи османската војска во ова време броела од 300 до 400 илјади војници, може само да се претпостави каков резултат имала таа наредба во практиката³².

Овој уништувачки поход продолжи и во децениите и вековите што следат. Ке го регистрираат многумина, меѓу другите и Марко Антун Пигафета во средината на 16 век³³. Меѓутоа и покрај жестокиот атак, извесен број камбани ја избегнале злата судбина. Тоа се постигна со навремената потајна акција – нивно закопување на потајни места. Кога времињата се менале, случајно или следејќи ги темните сеќавања на предците, од овие камбани повторно можел да се чуе нивниот звук³⁴.

Во замена за камбани подолг период во употреба биле дрвени или метални клепала. И нивната употреба, се разбира, била условена. Строго забрането било звуците да се слушнат надвор од кругот на црквата или манастирот³⁵. Но и оваа, скратена и контролирана дозвола, на многумина им пречела. Имало фанатизирани поединци и групи кои преземале жестоки акции за елиминација, не само во незаштитените планинските манастири или далечни селски цркви, ами и во поголемите градови, каде колку толку функционираше некаква

³² „Немски и австриски пътеписи за Балканите 15-16 в.“, „Наука и изкуство“, София, 1979, 131

³³ Petar Matković, „Putovanja po Balkanskom poluotoku 16 veka (Putopis Marka Antuna Pigafete, ili drugo putovanje Antuna Vrančića u Carigrad 1567 godine“, RAD JAZU, knj. 100, Zagreb, 1890, 132, 143

³⁴ Тихомир Борђевиќ, „Наш народни живот“, 2, „Просвета“ Београд, 1984, 145

³⁵ Радован Самарџиќ, „Београд и Србија у списима француских савременика 16-17 век“, Истиски архив, Београд, 1961, 128-129

власт и право. Еден таков случај забележан е и во Охрид во 18 век. Свештеник, кој се обидел да го употреби клепалото во една од градските цркви, кое имало, инаку, одобрение и подолго време функционираше, не само што бил претепан, ами ако не била навремената интервенција на месниот паша, ќе го загубел, како што тврдел, и животот³⁶. Нешто слично се случило и во Битола во 1839 год. што било повод вознемирените и исплашени христијани да интервенираат кај султанот³⁷.

Преданијата говорат дека пред османското освојување во Битола имало многу цркви и еден голем манастир, според кој градот го добил второто име (Манастир, Монастир). Тоа може да се прифати за реална можност од постоење камбанарии и камбани. Ако, меѓутоа, се земе фактот дека поширока употреба на камбаните на Балканот се случила, подоцна, дури од 15 век³⁸, тогаш оваа теза, дека камбаните во Битола потекнуваат од 15 век станува приемлива.

Велимир Т. Арсиќ тврди дека првата битолска камбана била од 1908 год., односно од времето на Младотурската револуција, кога се пропагираат и во почетокот на дело се спроведуваат идеите за национална рамноправност и на верска слобода. Според него, поставена била во дворот на црквата „Св. Димитрија“, непосредно до портата, на цврст попречен дирек, прикештен меѓу две тополи. Набргу камбаната напрснала и станала неупотреблива, па во 1924 год. била заменета со друга³⁹.

Камбаната од 1908 год., меѓутоа, не била прва, пред неа имало уште една.

За нејзиното назначување, транспортот и поставување заслужни се претставниците на Лазаристичката мисија „Сен Винсет де Пол“ од Битола, најмногу еден од супериорите, Денис Дипол. На служба во Битола дошол од Измир на 14 ноември 1877 год., а пред тоа како економ работел и во големиот центар на лазаристите „Сен-Бенуа“ во Цариград. На најновото службено место во Македонија останал 4 години, односно до 1881 год. и за тоа време не забележал некој

³⁶ „Румелјски делници и празници от XVIII век, Отечествен фронт, Сфия, 1978, 335, 336

³⁷ Велимир Т. Арсиќ, „Црква „Св. мученика Димитрија“ у Битољу“, Издање управе цркве С. Димитрија, 1930, 41-42

³⁸ Ст. Станојевиќ, „Била, клепала и звона код нас“, „Глас Српске краљевске академије“, други разред, 77, Београд, 1933, 79-91

³⁹ Тихомир, Т. Арсиќ, цит. дело, 45

позначаен успех во ширењето на католицизмот, дури може да се рече дека работата на Мисијата почнала и да назадува. Причините биле во него. Не се снашол во битолските прилики. Не знаел ниту еден од локалните јазици што било голема пречка во комуникацијата со месното население, па не само што не пристигаа нови ученици и нови верници, се случи дури и нивно намалување. Бројката на учениците спаднала на 14, а на верниците на 43. Во обид да коригира дошол на идеја да внесе новини. Една била да постави своно во дворот на својата црква што се наоѓала каде што е и сега Католичката црква. Подигнал провизорна дрвена конструкција како камбанарија и на неа го прикачил тукушто набавеното мало црквено своно.

Првиот одек станал шок за христијаните, уште повеќе за муслиманите. „Кога засвонија, се вели во еден извештај, на тоа куиро своно, за малку не се случи револуција во Бишола. Муслиманите и Грците сакаа да ја срушат куќата. Своното и камбанаријата пребаши да исчезнат“⁴⁰. И исчезнаа и на следниот свон ќе се чека неколку дечени и, се разбира, на подобра клима.

Дрога

(Хашиш и опиум)

Има предание дека хашишот во Битола е донесен во 1897 год. и дека заслугата му припадна на Индиецот Махамтма Угхади, гурујога од Бенарес⁴¹. Не само што, според преданието, го покажал начинот на консумирањето, работел и на популаризирањето, а имал заслуги и во едукацијата во одгледувањето. Така, тајно или полутајно набргу низ индивидуалните дворови или ниви почнале да никнуваат стеблинки, од каде по соодветна подготовка се појавил на пазарот во Битола и во ќесињата на уживателите. Најбројни купувачи станале кафеанциите, зашто одделни кафеани прераснале во типизирани со-

⁴⁰ Артур Друлез, 35

⁴¹ Појавата на хашишот во Битола со фиксирана година од 1897, наведена од Љуб. Стојовиќ (Љуб. Стојовиќ, „Једна варош на Југу, отрована ратом и кризом-трује се сада хашишом“, „Време“, Београд, 30 септември 1934, 6) секако треба да се земе со резерва. Во 1858 год. Италијанецот Џузепе Антонели, лекар по професија, кој работел извесно време во Битола во воената санитарска служба, среќавал луѓе кон опијанети „од некаква трева“ имале широко отворени очи и отдавале впечаток на бесчувствителност, особено во однос на светлината („Македонија во делата на странските патописци“, 1850-1864, 156

биралишта во кои во секое време можела да се добие потребната доза и слободно да се консумира.

Во Битола хашишот бил познат и како индиски коноп, но и како асарар. Го откриле и први и најревносни консументи станале припадниците на муслиманска елита, по нив следеле офицерите од Третата османска армија, меѓу кои имало и офицери од висок ранг (десет паши и валии и орди команданти) и на крајот, ќе се приклучат и голем број припадници на редовната војска.

Најпозната и најпосетувана кафеана во која се пушел била онаа што се наоѓала во близина на Градскиот часовник. Сеансата во неа почнувала откако ќе паднел мракот, најмногу по 21 часот, односно по заминувањето и на последниот шетач покрај реката Драгор, познатото битолско шеталиште. Седејќи на столици или полулегнати на душечи, уживателите го влечеле опијанувачкиот и со специфичен мирис чад преку кафеанските долги чибуци. Покрај муслимани, кои биле најбројни, во таверната можеле да се сретнат и сосема ретки или осамени христијани. Вообичаено било во набиената просторија со уживатели, со густ чад и испарувања, воздухот да биде без кислород и скоро неподнослив.

Меѓу оние кои слободно и без криење уживале во хашишот бил и поранешниот наланица хади Јусуф. Подвиткан, блед и испиен во лицето и тресејќи се во рацете и телото, ја раскажувал потресната и тажна историја за својата страст и за непоправливиот семеен материјален и психолошки крах. На прашањето каде го набавува опијатот, пред новинарот што ја запишал и ја објавил неговата историја, одговарал дека, покрај во кафеаната, во која е редовен посетител, го одгледувал и самиот во дворот на својот дом. Сеансите ги правел, покрај во кафеаната, и во домот, не ретко и на улица, што наполно го деградирало меѓу пријателите и во градот. И додека на другите во таверната во полусон им паѓале чибуците, Јусуф личната исповед ја завршувал со опијането задоволство и со зборовите: „*сè е добро, сè е убаво*“⁴².

⁴² Љуб. Стојовиќ, „Једна варош на Југу... 6

Хашиш се пушел и во Скопје. Го подготвувале и го продавале печилниците на кафе, кои, главно биле лоцирани во Старата скопска чаршија. И овде неговата популарност била голема⁴³.

Нема податоци кога за првпат воопшто се појавил во нашите краишта, се знае дека има долга светска историја и дека се употребувал најмалку 5.000 години. За тоа време се стекнал со бројни негатори, но и со значителна цифра пропагатори. Меѓу последниве има поединци и со високи научни титули, кои упорно ја држат тезата дека ползата од него е поголема отколку што е штетата. Лестер Гринспун, професорот на Харвадскиот универзитет во САД, кој го проучувал пошироко, е еден од нив. Тој тврди дека хашишот помага во елиминацијата на чувството на гадење, на повраќање и дека го поттикнува апетитот⁴⁴. Меѓу оние што го конзумирале, пак, има и познати личности. Една е и кралицата Викторија, која по него посегала секогаш кога ја измачувале менструални болки⁴⁵.

За разлика на хашишот, употребата на опиумот е уште потрагична. Од него скоро без исклучок се продуцираа тешки зависници, руинирани поединци, материјални банкроти, кои секогаш имаа потресни завршници.

Во Османската Империја се конзумирал како прав (се шмркал) и како пилули (се голтале). Пилулите немале стандардна големина, неа ја диктирале навиките и потребата на зависникот, што ќе рече можеле да се најдат како зрно грашок и како маслинка. За разлика од алкохолните пијалоци кои стриктно се забранети во „Куранот“, опијумот не влегол во тој список, што довело до тоа да нема формална забрана од власта. Меѓутоа, социјалната осуда сепак стана клучниот фактор, ако не за целосната елиминација на консумацијата, тогаш, барем, за намалување на бројот на зависниците. На нив се започна отворено, како што свидетелствува еден странски посетител на Османската Империја, да „се гледа како на некое истрошено животно или како на џијаница“, што довело таквите да се одбегнуваат и од нив да се згрозуваат⁴⁶. Тоа најпосле дало и резултати.

⁴³ Љуб. Стојовиќ, „У самом Скопљу уживају људи пуше и хашиш и опијум“, „Вардар“, Скопје, 17 јули 1934, 4

⁴⁴ Лестер Гринспун, „Марихуаната чудотворен лек“, „Утрински весник“, Скопје, 23 март 2007, 16

⁴⁵ „Дали сте знаеле дека...“, „Шпиц“, Скопје, 1 март 2007, 2

⁴⁶ „Македонија во делата на странските патописци“, 1850-1864, 126

Корисниците се препознавале лесно. Имале стандардно бледо и тажно лице, неконтролирани грчеви на телото, што ги правеле не само одбојни, ами и комични.

Опиумот се носел во кутијки, засолнети во појасите кога се работело за индивидуално уживање. Но, покрај тоа постоеле и специјализирани кафеани во кои во секое време можела да се побара и да се добие потребната доза. Ваквите кафеани обично се наоѓале во крајниот дел од чаршијата и секогаш биле засолнати во нефрекфетни сокаци, во кои имало само влез, не и излез. Еден таков објект во Истанбул се наоѓал покрај џамијата „Сулејмание“ и името му бил „Теријарки Чарши“. Секоја вечер во него, а откако ќе настанел вечерниот мир, од соседните сокаци потајно се вовлекувале страсните уживатели. Тука, исполегнати на миндерлаци, со чаша пресна вода, ја голтале индивидуалната доза и за половина или час, а откако биле совладани од дремливоста, исто така, потајно заминувале. Кафеанцијата, кој се викал „афионција“, имал и прислужници кои ја нуделе и дрогата и водата и се грижеле за муштериите да добијат легло и внимание. Најпрекалените, резистентните, голтале и по четири апови поголеми од маслинка, што би било убиствено за почетник⁴⁷.

Опиумот се користел и како лек, најмногу при операциите⁴⁸. Познато е дека во султанскиот сарај постоела лабораторијата во која се произведувале таквите лекови⁴⁹. Се употребувал и за намалување на стресни ситуации, за елиминирање на стравот во конфликтни или воени прилики. Таму е одговорот зошто маса офицери и обични војници на османската војска станале страсни зависници. Се прифаќал, се разбира, и во други, слични, критични прилики⁵⁰.

Најтрагичното била злоупотребата што ја правеле мајките врз своите рулчиња. Целејќи да бидат слободни преку целиот ден во извршувањето на домашните задачи, ги труеле со секојдневна доза но „некои шолку многу претеруваат во штоа, штоа децатиа секогаш им се сонливи, со блед шен, кайацитие на очиие полузајворени, зенициите вкочанети, усниите исушени и со необично маиен израз на лицето; движе-

⁴⁷ „Балканот во делата на странските патописци“, 1664-1779, 2, 1992, 264

⁴⁸ „Македонија во делата на странските патописци“, 1850-1864, 127

⁴⁹ Исто, 143

⁵⁰ „Балканот во делата на странските патописци“, 1664-1779, 2, 235

њата им се лејтарџични, многу различни од живиите движења на здравите бебиња во Европа“, пишува еден патешественик од 19 век⁵¹.

Ваквото труење го среќаваме и меѓу двете светски војни не само во муслиманската, ами и во христијанската средина. Го имало и во Битола⁵². Од оваа злоупотреба, очекувано, се раѓала цела армија зависници.

Односот на цариградските султани кон опиумот бил различен, па и дивергентен. Едни биле жестоки противници и применувале драконски казни, други станале уживатели.

Крволочниот Мурат Четврти, дознавајќи дека неговиот личен лекар Емир Челеби потајно го консумира, го принудил да го голтне сиот состав од кутијката што ја носел при себе и тоа во негово присуство, со што, практично извршил убиство⁵³. Селим Први, напротив, бил познат уживател и посегал по него секогаш кога му се појавувале тешките болки од чирот, но и во други прилики⁵⁴.

Опијумот служел и за самоубиства.

Со шприцање морфиум во 1933 год. животот го заврши д-р Крста Димитријевиќ од Тетово⁵⁵, штипјанецот Петар Шумановиќ во 1934 год., самосвесно проголтнал 20 грама сиров афион и окончил со себе во неподносливи болки⁵⁶ итн.

Македонија, инаку, била познат и ценет произведувач и извозник на квалитетен афион. За поголемиот дел од населението од Источна Македонија одгледувањето афион пред и меѓу двете светски војни било основно занимање со кое се обезбедувала личната и семејната егзистенција. Како стратешка извозна гранка, државата, пак, му го придала и монополското значење, самата се грижела за откупот и за извозот. Специјалната, меѓуресурска, позната со името „Опијумска комисија“, годишно се состанувала на редовни и на вонредни седници, на кои се третирале проблемите со афионот и секоја година подготвувала и испраќала извештаи, еден до Лигата на Народите, друг до соодветни министерства на југословенската влада⁵⁷.

⁵¹ „Македонија во делата на странските патописци“, 1875-1878, 269

⁵² Соопштение на Паска Ѓеорѓева, домаќинка од Битола (род. 1913)

⁵³ Joseph von Hammer, „Historija Turskog/Osmanskog/ carstva“, 2, Zagreb, 1979, 302

⁵⁴ Isto, 1, 335

⁵⁵ „Самоубиство Д-р Крсте Шумановиќа“, „Вардар“, Скопје, 13 јули 1933, 6

⁵⁶ „Самоубиство гутањем сировог афиона“, „Вардар“, СкопШ-је, 3 март 1934, 5

⁵⁷ „Опијумска Комисија“, „Вардар“, Скопје, 23 октомври 1932, 2

Афионот, како и тутунот, стана инспирација и за книжевна обработка. Тодор Маневик, познат новинар од Македонија му ја посвети својата книга „Една земја на опијумот“. Нејзиното очекувано излегување од печат во 1934 год. го поздравиле и скопскиот весник „Вардар“⁵⁸.

Првиот христијанин драгорски кајач

Не претставува никакво изненадување да се појде денес до река, до базен или езеро и поединецот да му се препушти на радостите на летното разладување и капење. Годишниот ритам на поголемиот број семејства се годишните одмори – водата во најголемиот број случаи е крајната дестинација. Кафеавата боја на телото, како обележје на добро здравје, но и радостите што ги доживуваат децата, особено покрај морската вода, се поттик и за следни слични планови. Никого не изненадува и не соблазнува што меѓу посетителите има и жени во дводелни, но и во топлес костими што било некогаш незамисливо, па и скандалозно.

Во минатото не само за жена, ами и за маж било голем срам јавното разголнување било тоа да е покрај вода, па нека биде и надвор од населено место. Оттаму и провокативно и интересно е прашањето: Кога започна летното капење за христијанскиот свет и кога тоа се случи во Битола?

За разлика од муслиманите, кои на радостите од водата многу рано им се препуштаат, христијаните задоцнето ги откриваат. Евлија Челебија (1661) говори дека на просторот меѓу Диовскиот и Братиндолскиот Драгор побогатите битолски муслимани имале подигнато 60-70 викендички и таму ги врвеле летните месеци. Некои имале и базени. Заклучокот е дека уште во средината на 17 век дел од населението на Битола имало искуства со водата и ја користело за летни задоволства и радости. Оние што ги немале ваквите предности, капењето го правеле во Драгорот и во неговите бројни вирови, најмногу во западниот дел, односно каде водата била чиста. Во 19 век прочуениот Киташ станал најомилената летна дестинација на пом-

⁵⁸ Љ. С., „Г. Тодор Маневик издаје књигу својих књижевних репортажа о нашем Југу“, „Вардар“, 2 август 1934, 8

ладата муслиманска популација. Тоа, меѓутоа, не значи дека драгорските води не биле користени и во самиот град. Виктор Берар во 1891 год. забележал деца како се брцкаат и во средишниот, градскиот дел од Драгорот⁵⁹.

Првиот христијанин кој започна да се соблекува јавно во крајот на 19 век и да се капе во Драгорот, е писарот во српскиот конзулат во Битола, д-р Бр. Суботик. Правел напори тоа да го пренесе и на други, зашто сметал дека сончањето и капењето се многу полезни за здравјето. Каков одек имале тие напори во нашата патријархална средина, која со вода другарувала само во исклучителни прилики, најмногу за празници, допрва треба да се истражува.

Последната деценија на 19 век, според тоа, треба за Битола да се третира како почеток на летното капење, а Суботик за првиот драгорски христијански капач⁶⁰.

Првиот грамофон во Битола

Првиот грамофон во Битола се појави во летото од 1904 год. Донесен е од Истанбул. Го набавил и прв го употреби агентот на Бугарското трговско аташе во Битола, Андреј Тошев (третиот од четирите почесни граѓани на Битола). Го купил кога бил на службен пат. Заедно со грамофонот набавил и одреден број плочи, главно со турски мелодии (мааниња), какви што биле „Алемде шеха“, „Ашкнле сејнем тагларм“ и др.

Појавата на грамофонот битолчани ја доживеаја, очекувано, како голема сензација.

Првите бе-моловите грамофонски мелодии биле јавни. Биле презентирани од балконот на Аташето (денес ул. „Јорго Осман“ бр. 20).

Првите воодушевени слушатели на првата вечер биле османските војници од ноќната стража. Опијанети од музиката, како пеперутки што се лепат на светлината, првин поединечно, а потоа, откако се разлеаја звуците, и групно уживале, долго и стаписано, под балконот. Клекнати до сидот со пушките меѓу нозете, реагирале со воздишки: „Вај арабим, аман, аман“ или „Јандм аркадашлар“.

⁵⁹ „Македонија во делата на странските патописци“, 1889-1898, 154

⁶⁰ Д-р Јов Хаши Васиљевиќ, „Град Битола“, 1911, 7

Втората вечер бројот им се зголемил уште повеќе, речиси целата ноќна смена се нашла под балконот, па улиците останале необезбедени. Преку гавазите не престанале да упатуваат молби „макината да се врти“. Така било и во следните вечери.

Вакви молби, меѓутоа пристигале и од членови на Месниот револуционерен комитет. На мали хартивчиња се сугерирало кои малиња и во кое време да бидат исполнувани. Намерата била да се добие слободно движење низ битолските улици за тајни средби⁶¹.

⁶¹ А. Тошев, „Бегли спомени“, София, 1931, 85-86

ДОДАТОК

Владо КАМБОВСКИ

Промотивна реч

Промоција на Деветтиот зборник на научни трудови, презентирани на Јавната трибина „Битола низ вековите“, објавен во 2006 година

Почитувани автори на рефератите објавени во Зборникот, почитувани колеги и пријатели, почитувани присутни и учесници на Јавната трибина

Со особено задоволство ја прифатив поканата од одговорниот уредник на Редакцијата на изданијата на јавните трибини „Битола низ вековите“, почитуваниот проф. др Александар Стерјовски, да ги промовирам резултатите на Деветтата трибина, во пресрет на десеттата, јубилејна. Се разбира дека причина за таквото задоволство не се само роднокрајните чувства, зашто јас никогаш, откако работата и животот ме приврзале за Скопје, не сум мислел и не мислам дека сум заминал од Битола, туку пред сè и над сè - сознанието дека се работи за континуиран напор на нашите колеги, научници, професори, истражувачи, за проникнување во славното минато на градот кој е една од лулките на националниот и културниот развиток на македонскиот народ, но не само негова, туку и на други народи на кои Битола несебично им го давала раскошот на своето поднебје и се возвишувала како цивилизациска и културна парадигма на средбата

на култури, религии, етницитети, со еден збор - како вечен град на светлината!

Се разбира дека зад тој напор стоеле, пред сè, залагањата на професорот Стерјовски и на неговите колеги од Педагошкиот факултет при Универзитетот „Св. Климент Охридски“, кои не можеле да дојдат до поблагородна идеја од таа, на својот град, во пресрет на неговиот празник - Денот на ослободувањето, 4 ноември, да му подаруваат секоја година најголема духовна вредност, претставена во научните трудови, кои може да се оценат како несомнен придонес кон македонската историска наука. Но, очевидно е дека тие не биле залудни: имаме резултат кој заслужува секаква почит: девет зборници, кои со самото појавување ја оправдаа првобитната замисла.

По осумте зборници, еве го, значи деветтиот, објавен во 2006 година, посветен на една мошне интересна тема: „Битола во XIX век-странци во Битола“. Потенцирањето на нејзината важност, та според тоа и на значењето на во Зборников поместените прилози, бара кусо претходно објаснување. Овој век, особено неговиот крај и премин кон дваесеттиот, е „златниот период“ во кој доаѓа до процут на градот и негово прераснување во седиште на Румелискиот вилает во европски центар на Османлиската Империја, а потем и во центар на национално-ослободителното движење во Македонија. Нејзиниот сјај не го увеличало самото присуство, како што истакнува проф. Стерјовски, на малата европска заедница од двесте до двесте и педесет странци, туку причините за нејзиното присуство. Тоа е времето истовремено и на залезот на петвековното владеење на една моќна империја, но и на обидите за нејзино реформирање и европеизирање (во средината на XIX век започнува и кодификација на правниот систем под влијание на европските модели на големите законици, во прв ред францускиот). Битола станува важна опсерваторија на големите историски промени - појавата на балканските национални и ослободителни движења и на првите современи национални држави, конечно македонската преродба и стремежот за создавање на сопствена држава, кренат на рамништето на револуционерно движење што токму во Битолскиот револуционерен округ ќе го запали пламенот на Илинденското востание. Внимателниот аналитичар на ваквите движења, и без да го знае натамошниот тек на историјата во почетокот на XX век, би можел со голема прецизност да ги прогнозира идните собитија што ќе

ги навеат над Битола темните облаци на нејзиното физичко и духовно пропаѓање.

Научните прилози содржани во Деветтиот зборник, иако не ги обработуваат комплексно сите аспекти на отворањето на градот кон странците, главно од европските држави, дејноста на дипломатските и трговските претставништва итн., го подотвораат прозорецот кон градската европска панорама. Па така, Аница Ѓорѓиевска во својот труд „Судбината на битолските старини во XIX век“ ја претставува Битола како неисцрпна ризница на материјално и духовно наследство, изложено на слободно разнесување и уништување. Дали разнесувањето на битолските старини бил чин штетен за проучувањето на нашата историја? Единствено можниот одговор е, се разбира, потврдниот, иако неговата аподиктичност ја засенува сознанието дека по овој културен грабеж следувало, за време на балканските и двете светски војни - разурнувачкото уништување на нашите старини. Вака барем некои останале во светските музеи и галерии, а заедно со тоа и надежта дека во една нова Европа како заеднички културен простор голем дел од тоа културно богатство може повторно да се најде во неговиот природен простор.

Јован Д. Кочанковски во својот труд „Џон Аугустус Лонгворт, прв британски конзул во Битола (1852-1860)“, го објаснува прераснувањето на Битола во административно-политички и воен центар на европскиот дел на Османлиската империја и, заедно со таквите промени, свртувањето на градот кон интересите на големите европски држави, посебно Австрија, Велика Британија, Франција, Русија и Италија, како и на новосоздадените балкански држави (Грција, Србија, Романија и Бугарија). Отворањето на нивните конзуларни претставништва во Битола авторот го разгледува во контекстот на дефинирањето на политичките интереси на споменатите држави кон овој дел на Балканскиот Полуостров. Во таа смисла, неговиот труд е фокусиран врз активноста на првиот британски конзул во Битола, анализирајќи ја како прилог кон дефинирањето на долгорочните интереси на Велика Британија кон Македонија. На оние што ја изучуваат дипломатската историја им е добро познато дека историските поуки се драгоценци, затоа што низ истата школа поминуваат и истите историски документи ги читаат и денешните дипломати. Ете, тоа е еден од начи-

ните на кои се повторува историјата, еднаш како наука, а друг пат како политика и практика.

Темата на трудот на д-р Кочо Сидовски е „Ами Буе за Битола“. Претставувајќи ја накусо оваа знамената личност на XIX век од светот на науката и нејзиниот научен придонес во откривањето на, за тогашна Европа, замрачениот простор на Балканскиот Полуостров, авторот се задржува на двете посети на Буе на Битола (1836 и 1838 година). Опсервациите на овој знаменит научник за културните, демографските, стопанските и географските карактеристики на Битола и поширокиот регион, реферирани во европските центри, несомнено претставувале придонес кон создавањето на првичните стратегии не само на Франција, туку и на другите големи европски држави, така што неговите мисии имале и пошироко значење од научно-истражувачкото.

Ѓорѓи Димовски-Цолев во својот обемен труд „Пелагонискиот митрополит Венедикт во Битола 1853-1869“ се осврнува врз ликот и делото на Гркот Венедикт, назначен во 1853 година од Патријаршијата за митрополит на Пелагониската епархија (останал во Битола до 1869 година). Посебна вредност на трудот е анализата на општествено-економските и политичките прилики во Битола во времето на доаѓањето на овој славен (по лошо!) митрополит, како и на појавата и јакнењето на елинистичкото движење не само како национален, туку и како културен стремеж. Можеме, врз префинетите опсервации на авторот, да си замислиме колку во тоа време на отсуство на јасни национални погледи биле атрактивни заложбите за следење на прогресот во непосредното, грчко соседство, ослободено од османлиската власт. Но, токму преку активноста на Венедикт и неговата лојалност кон османлискиот режим, во прогонот на секој зародиш на ослободително движење и меѓу елинизираното население, или на будење на македонска национална свест (прогонот на Димитар Миладинов), авторот мошне аргументирано го претставува набрзо започнатото спротивставување на патријаршиската политика и од неа промовираните национални апетити на елинизмот, претставен како културно движење.

Владо Ѓоревски пишува на тема: „Фердинанд Галло - почеточите на културната и духовната соработка меѓу Битола и Словенија“. Галло е еден од позначајните словенечки барокни скулптори од XVIII

век, а поводот за овој прилог е откривањето кај нас на скулптурата на св. Марија во позлатено дрво, на која е ставен неговиот потпис. Таквото откритие, заедно со претпоставката дека скулпторот престојувал во Битола околу 1759 година, го свртува научниот интерес кон продлабочени истражувања на духовните и културните врски помеѓу Словенија и Битола, продолжени и во следните два века.

Никола В. Димитров во својот труд „Чехот Новак - повод за понатамошни истражувања“ се осврнува врз развитокот на текстилната индустрија во Битола и појавата на првите акционерски друштва, со други зборови - пробивот на елементите на капиталистичкото општество кон крајот на XIX век (правата текстилна фабрика во Дихово 1883/85 година). Изградбата на текстилни фабрики ја наметнала потребата од развиток и на машинските сервисни услуги, што во Битола го довела и Чехот Новак во 1895/6 година (останал тука до 1906/7 година). Мошне интересни се и податоците за неговото вклучување во револуционерното движење со изработка на бомби, муниција и друга помош во снабдување со оружје.

Трудот на Никола Миновски, под наслов „Параскев Цветков (1875-1903)“, го осветлува ликот на еден странец - Бугарин по потекло, назначен за професор во Битолската гимназија во 1902 година, во предвечерието на Илинденското востание, кого идеалите за ослободување од османлиското владеење го фрлиле директно во прегратките на револуционерното движење. Поведувајќи се по нив, Парашкев, таа исклучително образувана личност, дипломец на Дрезденскиот музички конзерваториум, станува во 1903 година реонски војвода и непосредно пред Илинденското востание, на 21 мај 1903 година, предаден на турската власт, загинава во селото Могила. Зад оваа хероична и по многу елементи романтична сторија, авторот мошне убедливо го објаснува всушност феноменот на посветеноста и саможртвата, без кој понекогаш не може да се објаснат крупните историски собитија, во овој случај од битно значење за македонската национална историја

Александар Гулевски во својот труд „Сведоштва на битолските богослови за св. Јован Максимович“, ни ги претставува исказите на повеќе поранешни ученици на Битолската богословија во крајот на дваесеттите години од XX век, за ликот на Русинот, емигрант, јеромонах отец Јован, подоцна хиротонисан за епископ на Шангај и прогласен за светец. Од нив, со бројните подробности, може

да се стекне мошне сликовита претстава за величината на човекот посветен на верата и нејзините етички начела и пораки.

Зборникот ја содржи и промотивна реч на Јелена Петровска посветена на претходниот, осми зборник, и неколку пократки прилози.

Веќе самите наслови на научните прилози упатуваат на комплексноста и широчината на предметот на научниот интерес. Од друга страна, останува впечатокот дека сите тие заедно само малку загребале под површината на една восхитувачки богата историска ризница, чијашто големина и значење треба да се мери не само според временската димензија, туку и според историски значајните константи и контрибуции кон општиот цивилизациски развиток што може да се насетат од објавените прилози.

Во оваа мошне вредна едиција на зборници, кон која се придружува Деветтиот, што треба да претставуваат не само незаобиколна литература за историчарите, туку и задолжителна лектира за секој пообразован човек, доминираат, сосема разбирливо, историските теми, трудови кои изобилствуваат со богата аргументација за собитија, личности, со широка фактографска презентација и обработка на изворите на материјалната и духовната култура. Но тука и таму се појавуваат и поопстојни, синтетички анализи на општествено-економските или општествено-политичките прилики во одделни временски периоди, поткрепени со повикување на историски верифицирани факти. И оваа, до сега собрана историска граѓа, претставува добра основа за проширување на кругот на научниот интерес и кон други подрачја. Жал ми е, на пример, што не сум ја имал приликата да учествувам на овие трибини, на кои би ги приопштил моите проучувања, или истражувањата на други колеги, на полето на историјата на правото. Моите проучувања на развитокот на правото, особено казненото, и тоа средновековното обичајно право, правото на Османлиската империја, предилинденскиот и илинденскиот период од македонската историја, упатуваат на бројни, ако не и на клучни извори за тој нејзин аспект токму од Битолскиот вилает.

Не мислам дека со изборот на хронолошкиот пристап јавните трибини за обработените историски периоди треба да завршат, зашто кажале за богатата историја на Битола сè што имале да кажат. Објавените зборници јас повеќе ги набљудувам како поттик, почеток,

глобална историска рамка, со која е само поставена општата слика на мозаикот кој сега треба да се дополнува со многу разнобојни камчиња. Добро е, значи, тие во нивната целовитост да се сметаат само за идејна скица, за развиток на еден долгогодишен мега-проект кој ќе ги опфати сите елементи на историскиот, цивилизацискиот и културниот развиток: проучувања на материјалната и духовната култура, обичаите, фолклорот, архитектурата, музиката, археологијата, делата на познатите творци во различни области, економијата, правото итн. Добро би било тој проект да го префрли лакот на славното минато на Битола, поврзувајќи го со современите глобални движења - Битола преку океаните, зашто, да не забораваме, Битола - тоа се и битолчани, а тие, еве веќе еден век во огромен број се распрнуваат на сите четири страни на светот. Културните, економските и други врски и влијанија на Битола, со и преку тие нејзини мисионери надвор (земете ја само битолската колонија во третиот македонски град по големина - Торонто!), се новите, современи космополитски зрачења на Битола во третиот милениум!

Минатото, претставено и во објавените трудови, што нам, на битолчани ни го дообјаснува она што го имаме како живо чувство за вечното опстојување, ни дава доволно основи за здрав реализам во смелите визии за иднината на Битола во новиот контекст на европската интеграција на Република Македонија, бришењето на границите помеѓу народите, отворањето на широкиот простор на сестран економски, општествен и културен развиток! Да се обидеме, поведувајќи се по непогрешливиот вековен опит, да се всирнеме во битолската и македонската иднина како дел на Европската унија - како федерација на нејзините граѓани, како заедница на региони, граѓанско општество засновано врз мирот, демократијата и правото, чијашто главна цел е развивањето на благосостојбата на сите нејзини граѓани, на културниот вековен идентитет и различности, на меѓуетничката, религиозна и друга толеранција во мултиетничкото и мултикултурното општество. Еве го воскреснувањето на битолскиот европски вилает, тој е даден од Господа, му припаѓа на вечното провидение и си опстојува низ времињата независно од мените на народите, државите или политиките. Ако, според една синтагма што се појави во нашата литература, Македонија е „папокот на светот“, тогаш Битола е „папочната врвца“ со која е таа поврзана со светот (или

обратно)! Таа не е прекината, иако поради стекот на историските околности - поделбата на Македонија, нејзиното претворање во поприште на војни, за чијашто жестокост токму на оваа почва сведочат многубројните гробови на различните војски, современиот економски застој и криза, се чини како Битола да е заборавена и поттурната во некој замрачен просторен триаголник. Не е откината Битола од светот, туку светот е привремено оддалечен од еден од своите цивилизациски и културни стожери. Треба таква, како сигурна извесност за неговата иднина, и да ја сочуваме и развиваме, за да им ја оставиме во наследство на идните поколенија, длабејќи го засеченото коритото низ кое незапирливо течела матицата што извира од непресушниот извор на европската и светската култура и цивилизација!

Битола, 2 ноември 2006 година

СОДРЖИНА

Александар СТЕРЈОВСКИ	
Вовед	5
Златко ЖОГЛЕВ	
Заеднички христијанско-муслимански свети места во Битола	7
Јордан СТОЈАНОВСКИ	
Битола во македонското народно творештво	15
Кочо СИДОВСКИ	
Развитокот на обазованието во Битола во втората половина на XIX век	27
Роберт МИХАЈЛОВСКИ	
Битолскиот соборен храм „Свети Великомаченик Димитриј“ низ вековите и неговата обнова во 1830 година.....	41
Александар СТЕРЈОВСКИ	
Занимливости (Први нешта)	61
<u>ДОДАТОК</u>	
Владо КАМБОВСКИ	
Промотивна реч.....	83

Издавач:

Педагошки факултет – Битола

Библиотека: *Историски џеми*

*

За издавачот:

Проф. д-р Јове ДИМИТРИЈА ТАЛЕВСКИ - декан

*

Одговорен уредник:

Д-р Александар СТЕРЈОВСКИ

*

Коректор и јазичен консултант

М-р. Виолета ЈАНУШЕВА

*

Секретар на редакција

Гого СТЕРЈОВСКИ

*

Компјутерска подготовка

Пеце ИЛИЕВСКИ

*

Печати:

„Киро Дандаро“ - Битола

Тираж:

300 примероци

Битола, 2007.

